

С.В.Глазунов

НАРИСИ З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

2015

**Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара**

С.В.Глазунов

НАРИСИ З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

**Дніпропетровськ
РВВ ДНУ
2015**

УДК 364+17 Рецензенти: д-р філос. наук, проф. О.О.Осетрова
ББК д-р наук із держ. управл., канд.іст.наук, проф. Л.Л.Прокопенко
Г 52

Г 52 Глазунов, С.В. Нариси з історії соціальної роботи [Текст]: навч. вид. / С.В.Глазунов. – Д.: РВВ ДНУ, 2015. – 116 с.

Історія соціальної роботи є складовою частиною нормативного науково-методичного забезпечення підготовки фахівців за напрямом «Соціальна робота». Розглянуто праісторичні форми соціальної допомоги, взаємодопомоги в суспільствах стародавнього світу, соціальну допомога в період раннього та класичного Середньовіччя, в епоху пізнього Середньовіччя та раннього нового часу, систему соціальної допомоги в XVIII – першій половині XIX ст., період становлення соціальної роботи як окремого виду професійної діяльності (друга половина XIX – поч. XX ст.), формування та розвиток сучасної системи соціальної роботи (30-ті роки XX ст. – початок XXI ст.). Нариси містять також глосарій, потрібний для опрацювання фахової літератури.

Видання адресовано студентам, які навчаються в галузі соціального забезпечення. Його матеріалами можуть послуговуватися викладачі, спеціалісти із соціальної роботи, а також усі, хто цікавиться проблемами соціальної роботи.

© Глазунов С.В., 2015

ВСТУП

Сучасне суспільство немислиме без соціальної роботи – професійної діяльності, спрямованої на надання кваліфікованої допомоги будь-якій людині, групі людей для відновлення, підтримання їхнього соціального функціонування. Особливо це стосується тих категорій населення, які мають специфічні соціальні потреби, потрапили в складне соціальне становище та ін. Соціальна робота, як і будь-яка спеціалізована діяльність, має свою історію виникнення, розвитку, трансформації в різних етноісторичних умовах. Вивчення цієї історії варто починати, на наш погляд, з опанування деяких як загальнонаукових, так і вузькопрофільних понять, необхідних для послідовного набуття професійної компетенції. Передусім звернемо увагу на найпростіші дефініції, без яких неможливе вивчення історичних аспектів соціальної роботи.

Первинним поняттям є термін «соціальна допомога». Слово «допомога» означає сприяння, підтримку в чому-небудь. В українську мову це поняття запозичено зі старослов'янської мови, у якій означало «помагати, тобто потягти, підтягти важкі речі» [32, т.4, 510]. Соціальна допомога в сучасному розумінні – це система соціальних заходів, спрямованих на сприяння, підтримку й надання послуг окремим особам або групам населення для подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримки їхнього соціального статусу і повноцінної життєдіяльності, адаптації в суспільстві. В історичному плані в людському суспільстві така допомога існувала завжди, але в різних епохах, спільнотах вона мала своє конкретне виявлення. Соціальну допомогу можна розглядати як світоглядне й матеріальне підґрунтя соціальної роботи, основу її існування. Соціальна робота – це, по суті, спосіб реалізації соціальної допомоги.

У сучасних наукових джерелах трапляються дещо неоднакові за змістом визначення соціальної роботи [11, 142; 30, 86–89; 81, 417–418 та ін.]. Узагальнюючи їх, коротко сформулюємо: соціальна робота – професійна діяльність, мета якої – сприяти окремим особам, соціальним групам у подоланні особистісних і соціальних труднощів за допомогою підтримки, захисту, корекції та реабілітації. Поняття соціальної роботи можна використовувати в трьох основних значеннях: як наукову теорію, як професійну діяльність і як навчальну дисципліну.

Звернімось і до поняття «соціальне», яке з латинської мови перекладається як «товариське, громадське», однак у різних контекстах може мати своє специфічне значення. У загальному розумінні категорія соціального так чи інакше означає суспільні відносини, створені окремими людьми чи групами людей у процесі спільної діяльності в конкретних умовах. Соціальне явище чи процес виникають тоді, коли поведінка індивіда зумовлена поведінкою іншого індивіда або спільноти. Саме під час взаємодії люди впливають один на одного, сприяють інтегруванню певних проявів суспільних відносин.

Однією з найдавніших форм соціальної допомоги є благодійництво, тобто добровільна безкорислива пожертва фізичних та юридичних осіб у вигляді надання набувачам матеріальної, фінансової, організаційної та іншої благодійної допомоги. Специфічними формами благодійності є меценатство й спонсорство.

У теорії і практиці соціальної роботи нерідко трапляються терміни «опіка» і «піклування». У загальному розумінні їх вживають як синоніми – виявляти особливу турботу про когось, опікуватися (здебільшого йдеться про дітей, старих, хворих), дбати про кого-небудь, надавати послуги, допомагати, створювати необхідні умови й т. ін. Однак цими термінами користуються і у юриспруденції, де вони позначають систему заходів, спрямованих на забезпечення особистих і майнових прав та інтересів неповнолітніх дітей, а також повнолітніх осіб, які за віком чи станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати свої обов'язки. У нарисах з історії соціальної роботи терміни «опіка», «піклування» уживають як у широкому, так і у вузькому (юридичному) розумінні. Відповідне їх тлумачення визначається контекстом вживання.

Вивчення історії соціальної роботи потребує використання літератури, написаної не тільки українською, але й іншими мовами, зокрема російською. У цьому процесі бувають випадки використання «кальки», тобто копіювання українською мовою слів або виразів, запозичених із російської, уживання механічного перекладу. Однак такий підхід може призводити до кривотлумачення змісту якогось поняття. Наприклад, у російській мові є слово «нуждающийся», що означає «бедный, тот, кто испытывает нищету, нужду, лишения». Часто це поняття перекладають українською мовою, як *нужденний*.

Відомий український мовознавець Б.Д. Антоненко-Давидович (1899–1984) зазначав, що деякі довідники й періодичні видання помилково тлумачать прикметник «нужденний», гадаючи, що він відповідає російському *нуждающийся*, і пишуть: «*нужденні члени сім'ї*», «*нужденна дружина*» тощо. На думку вченого, український прикметник «нужденний» має інше значення. Він не є синонімом слів *злиденний*, *бідний* і більше підходить за значенням до слів *жалюгідний*, *виснажений*, *зморений*. До російських висловів «нуждающиеся члены семьи», «нуждающаяся жена» українськими відповідниками будуть: «члени сім'ї (або родини), що потребують допомоги», або «бідні члени сім'ї, дружина, що потребує допомоги; бідна дружина, дружина, що (яка) має потребу в чомусь, дружина, якій треба допомогти» [1,87]. Таким чином, російське слово «нуждающийся» краще перекладати «як той, що (який) має потребу (потребує допомоги)» тощо.

Варто добре розрізнити такі поняття, як об'єкт і суб'єкт соціальної допомоги. Об'єктом допомоги виступає її одержувач, що потребує підтримки. Об'єктами соціальної роботи можуть бути окремі особи чи соціальні групи, які потребують допомоги та підтримки в процесі їхнього соціального становлення і розвитку, інтеграції в суспільство. Разом із поняттям «об'єкт» у теорії та практиці соціальної роботи вживають термін «клієнт». Це досить близькі за змістом, але не тотожні поняття. Клієнт (із латинської мови перекладається як підопічний) – це особа, яка звернулася із проханням про допомогу до відповідної соціальної служби чи спеціаліста. Клієнтами також зазвичай називають окремих осіб, групи людей, їхніх родичів, сім'ї, громади, які є адресатами соціальної роботи. Вони не можуть самостійно подолати свої проблеми, вийти з життєвої кризи, функціонувати самостійно й тому потребують сторонньої допомоги. Основна

відмінність між зазначеними термінами полягає в тому, що соціальна робота із клієнтом не може здійснюватися без його згоди, на відміну від об'єкта, який не завжди ініціює спеціальну роботу фахівця чи соціальної служби з ним.

Під суб'єктом розуміють джерело допомоги. За суб'єктністю соціальна допомога може надаватися з боку влади (держави), громади (общини), конфесії, корпорації (виробничого об'єднання), сім'ї та з боку благодійників. У сучасних умовах суб'єктами соціальної допомоги можуть бути органи державної влади, державні соціальні установи та служби, неурядові організації, фізичні особи (соціальні працівники, інші фахівці), які реалізують соціальну політику. Суб'єкти соціальної роботи залежно від їхніх функцій можна поділити на кілька груп: 1) організації, установи, соціальні інститути суспільства; 2) неприбуткові та неурядові організації, об'єднання; 3) люди (фізичні особи), які здійснюють практичну соціальну роботу професійно чи на громадських засадах; 4) викладачі, дослідники соціальної роботи та ін.

У процесі вивчення історії соціальної роботи звертатимемось до інших термінів, понять, значення яких розкрито або в текстах розділів посібника, або в глосарії, поданому у кінці посібника. За потребою можна послуговуватися словниками, довідниками, енциклопедіями [9;13;31;30;31;32;80 та ін.], науковими матеріалами з Інтернету.

Практика соціальної роботи в тих чи інших формах сягає часів найдавнішого родового суспільства, коли формувалися механізми взаємодопомоги й перерозподілу ресурсів життєдіяльності людей. Ми екстраполюємо сучасне розуміння професійної допомоги, здійснюючи пошук в історії архетипічних форм і суспільних проявів цієї допомоги. Вивчення історії соціальної роботи потребує різнопланової систематизації великого масиву історичних матеріалів, зокрема умовного розподілу історичного процесу на певні хронологічні періоди.

Поділ історичного процесу на періоди значною мірою залежить від філософської, ідеологічної позиції дослідників щодо закономірностей розвитку загальносвітової історії. Нині відомо декілька підходів до періодизації історії – формаційний, цивілізаційний, політологічний, синергетичний, хвильовий, теорія ментальностей, прогресистське сприйняття історії та ін. [36,15–17].

Специфікою всіх цих поглядів на перебіг подій є те, що вони урізноманітнюють бачення суспільних процесів, потребуючи водночас або подальшого диференційного розгляду окремих сторін людського буття, або, навпаки, доповнення уявлення про нього додатковими даними з метою отримання цілісної картини розвитку суспільства. Усі вищезазвані теоретичні розробки можуть взаємодоповнювати одна одну.

Різне розуміння історії людства зумовлює і різні погляди на її періодизацію. Історичні етапи можуть мати відмінні риси, які визначаються залежно від обраних критеріїв. Тому в науковій та навчальній літературі немає одностайності щодо періодизації соціальної історії [46;87,88,95;96 та ін.].

У цьому навчальному виданні періодизацію історії соціальної роботи здійснена в контексті класичного європейського підходу до періодизації загальної

історії, а саме: 1) доісторичність: від появи людини до виникнення писемності; 2) античність (Стародавній світ): 3000 до Р.Х. – 476 (зруйнування Риму); 3) середньовіччя: 476–1492 (відкриття Америки); 4) ранній новий час: 1492–1789 (Французька революція); 5) новий час: 1789–1914 (Перша світова війна); 6) новітній час: 1914 – сьогодні.

Зародження й розвиток соціальної допомоги (соціальної роботи) розглядають і в історичному, і в суспільствознавчому аспектах. Соціальна допомога завжди виступала частиною системи суспільних відносин, була зумовлена процесом поділу праці й удосконаленням виробництва, зміною ідеології допомоги, суб'єкта й об'єкта допомоги, які могли або розширюватися, або звужуватися, інститутів підтримки, руйнуванням геополітичного або соціокультурного простору, наявністю глобальних епідемій, регіональних, етнічних, соціально-економічних воєн і конфліктів, масового голоду та ін.

Соціальна допомога, професійна соціальна робота є загальноцивілізаційними явищами, характерними для багатьох держав і народів. В окремих країнах вони мають свою специфіку, традиційні особливості, але сформувалися й загальні тенденції їхнього функціонування. Враховуючи зазначені міркування та особливості вітчизняної історії, можна виділити такі етапи в історії соціальної допомоги (соціальної роботи):

1. Праісторичні форми допомоги й взаємодопомоги в найдавніших спільнотах.
2. Благодійництво в стародавніх державах Сходу й Заходу.
3. Соціальна допомога в період раннього та класичного середньовіччя.
4. Соціальна допомога в епоху пізнього середньовіччя та раннього нового часу (XIV - XVII ст.).
5. Система соціальної допомоги в XVIII – першій половині XIX ст.
6. Становлення соціальної роботи як окремого виду професійної діяльності (друга половина XIX – поч. XX ст.).
7. Формування та розвиток сучасної системи соціальної роботи (30-ті роки XX ст. – початок XXI ст.)

Вивчення історії соціальної роботи потребує осмисленого і критичного підходу до використання літературних джерел, оскільки деякі із них демонструють необґрунтований суб'єктивізм в оцінці тих чи інших подій, явищ, процесів, навіть одіозних концепцій на кшталт «самостійного шляху розвитку Росії як особливої цивілізації» [88,5]. Під таким же кутом зору слід розглядати історію соціальної роботи. Творче, неупереджене осмислення зарубіжної й вітчизняної історії соціальної допомоги, соціальної роботи може сприяти кращому розумінню соціальних проблем, які наразі виникають, пошуку, вибору сучасних засобів їх вирішення.

РОЗДІЛ 1. БЛАГОДІЙНИЦТВО В СУСПІЛЬСТВАХ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

1.1. Праісторичні форми допомоги й взаємодопомоги в найдавніших спільнотах

Джерела соціальної допомоги як системи суспільних відносин знаходимо від початку зародження суспільства – на етапі виникнення первісної родової громади. Від цього періоду (його називають, як правило, архаїчним) не залишилось яких-небудь письмових джерел, що не дає змоги достатньо достовірно оцінювати реальний стан відносин соціальної допомоги. Навіть писемні джерела не завжди дають стовідсотковий матеріал для розуміння подій, відносин того часу, адже багато чого не збереглося.

Уявлення про далеке минуле значною мірою формується, по-перше, на основі реконструкції міфології, усних переказів, які збереглися з дописемних часів і певним чином пізніше були зафіксовані, по-друге, – за допомогою екстраполяції. Екстраполяція – це поширення висновків, одержаних зі спостереження над однією частиною явища, на іншу його частину. Наприклад, використовують матеріали про дослідження племен, відсталих за розвитком порівняно з розвиненими народами. Зазначимо, що вивчення таких племен і екстраполяція одержаних даних на інші суспільства, культури спираються на думку про однотипність, однолінійність розвитку народів. Такий підхід неодноразово критично оцінювали через односторонність. Наприклад, видатний соціолог ХХ ст. П.О. Сорокін застерігав, що не варто виходити з передбачення однотипного розвитку різних народів [77].

Однак вкрай нерівномірний розвиток людства все ж дає можливість ученим і мандрівникам вивчати життя народів, що перебувають ще на стадії родоплемінного суспільства. Ці дослідження допомагають скласти уявлення про початковий період розвитку людства, реконструювати соціальні відносини родоплемінного етапу.

Дослідники нараховують не менше десяти концепцій зародження соціальної допомоги [96,15–23]. Одні вчені обґрунтовують виникнення моральних почуттів альтруїзму, допомоги, справедливості фактом взаємної допомоги в природі, що виявляється як інстинкт самозбереження. Появу соціальної допомоги вони пояснюють доцільністю, природністю інстинктивної поведінки людини як біологічного виду, спрямованого на виживання в умовах природного добору. Інші дослідники вказують на важливу роль релігії у формуванні механізмів допомоги й захисту як таких, що підтримують якусь цілісність людського роду й т. ін.

П.О. Сорокін звертає увагу на наявність у людини інстинктів безумовних (природжених) і умовних (набутих, прищеплених суспільством) як факторів, що визначають поведінку людини. Із цього випливає висновок, що соціальна допомога є продуктом взаємодії біологічних і соціальних інстинктів людини. Завдяки зусиллям інститутів суспільства, створенню правил і норм відносин допомоги членам суспільства прищеплювали умовні рефлекси, які стають

підґрунтям безумовного рефлексу групового захисту. Однак біологічні основи соціальної допомоги за своєю природою нестабільні й залежать від рівня задоволення життєво важливих потреб населення. Тому сутність соціальної допомоги в усі історичні періоди визначається ресурсами суспільства та пануючою ідеологією [78].

Так чи інакше в основі життєдіяльності архаїчної людини значну роль відігравав інстинкт самозбереження як біологічний фактор і прагнення до задоволення своїх інтересів і потреб як фактор соціально-економічний. Інтереси й потреби первісної людини являли собою вітальні (життєві), базові потреби: у першу чергу – у їжі, помешканні, одязі, сексі, особистій безпеці. Було й прагнення індивіда до домінуючого, пріоритетного становища в родовому співтоваристві. Однак поодинці задовольнити свої базові потреби людина не могла. Одержати допомогу, послуги, необхідні для досягнення своїх прагнень, вона могла лише в тому випадку, якщо сама надавала допомогу родичеві. Тільки у взаємодопомозі індивіди реалізовували власні інтереси. Групуючись у співтовариства, люди прагнули втілити свої інтереси в групі й за допомогою групи, усіх її членів, що значно підвищувало рівень задоволення власних потреб.

Рід пов'язував обопільними зобов'язаннями взаємодопомоги кожного зі своїх членів. Це закріплювалося на сакральному рівні насамперед у моральних нормах взаємодопомоги, обов'язкових для всіх, що давало можливість кожному члену роду реалізовувати свої потреби у взаємодопомозі опосередковано, через співтовариство.

Крім інстинкту самозбереження й прагнення задовольняти свої еґоїстичні інтереси, до факторів, що стимулюють виникнення й відтворення відносин взаємодопомоги-допомоги, можна віднести чинник конфліктності й ворожості. Широковідома думка про те, що солідарність виникла на основі навколишньої ворожості, оскільки зовнішні стосовно групи погрози виступають як консолідуючий її фактор і породжують солідарність, взаємодопомогу всередині групи.

Безперервні міжплеменні конфлікти, війни за володіння ресурсами (територією, худобою, їжею, продуктами людської праці) вимагали згуртованих, ефективних взаємодій одноплемінників. Тому співтовариство обмежувало індивідуальні інтереси й підкоряло їх суспільним, колективним зусиллям взаємодопомоги. Відхилення від норм колективної поведінки, загальних моральних норм суворо каралося, тому що могло призвести до загибелі племені.

Отже, увесь процес життєдіяльності людини в групі, спільноті неминуче потребував взаємодії, взаємодопомоги, солідарності. За допомогою наслідування, прикладу старших поколінь такі відносини поширювалися й закріплювалися за допомогою стереотипів поведінки, звичаїв, традицій. Вірування, релігія сприяли відтворенню відносин допомоги. Вони були одним із найважливіших факторів інтеграції індивіда в суспільство за допомогою сформованих загальних цінностей, необхідних для виживання. Тільки використовуючи колективну форму співіснування, засновану на взаємодопомозі-допомозі, давня людина мала реальний доступ до економічних ресурсів, одержувала особисту безпеку. Таким

чином, рід забезпечував кожному індивідові реалізацію найважливіших життєвих потреб та інтересів у межах спільного життя за допомогою механізмів колективної взаємодії, заснованих на взаємодопомозі, взаємних послугах, обміні дарунками тощо.

Освоєння скотарства й землеробства, виникнення більш ефективних знарядь праці збільшили її продуктивність і зумовили появу деяких надлишків над власними потребами. З'явилася можливість їхнього суспільного розподілу. Слабкі члени роду тепер починають отримувати, імовірно нерегулярно, нерівномірно, із залишків першу в історії людства суспільну допомогу. У відносинах взаємодопомоги-допомоги зароджується і гуманізм як співчуття, співрадість, що реалізується у процесі спілкування й діяльності людей.

Для пізнього періоду розвитку первісної родової громади були характерні такі форми соціальної допомоги:

- захист від ризиків зовнішнього походження (захист від полону, від насильства, кривна помста тощо);
- допомога в рамках роду (господарські форми допомоги й взаємодопомоги; допомога вождів і старійшин; допомога старим людям; міжособистісна взаємодопомога);
- культові, релігійні форми допомоги, пов'язані, як правило, зі смертю, язичеськими святами, обрядами.

Ці форми є архетипами всіх наступних систем соціальної допомоги й соціального захисту. Процес виникнення й становлення соціальної допомоги відбувався украй нерівномірно, суперечливо. Можливо, тривалий час допомога слабким членам роду була характерна лише для племен, що займалися землеробством і скотарством, оскільки вони мали відносно стабільні життєві ресурси. Водночас досить довго у багатьох народів через загрозу голоду існувала практика знищення «зайвих» членів громади – слабких, покалічених людей, небажаних дітей [76,170]. Дітовбивство (інфантицид) як засіб регулювання народжуваності побутувало в багатьох древніх культурах Індії, Китаю, Японії, Європи, інших частин світу. На думку вчених, у первісному суспільстві дітовбивство становило майже половину загального числа народжень. Спостерігався вибірковий інфантицид стосовно новонароджених дівчаток. Часто дітей просто залишали в безлюдних місцях, де вони вмирили від виснаження та гіпотермії (переохолодження). Виключення із громади утриманців було соціально прийнятним, адже являло собою груповий самозахист у цей конкретно-історичний період.

У первісному родовому суспільстві соціальна допомога мала такі риси:

- колективність: відносини допомоги поширювалися на певну спільноту, об'єднану кровним зв'язком, релігією, територією тощо;
- взаємозалежність: індивід перебував у постійній залежності від допомоги родича, тому мав надавати йому допомогу, розраховуючи на відповідну послугу;

- обов'язковість: відносини взаємодопомогі перебували під соціальним контролем, а порушників традицій щодо надання підтримки карали;
- релігійність: допомога ґрунтувалася на релігійній свідомості, що втілювалося в традиціях, звичаях, обрядах.
- непостійність: нестійкість економічних основ первісного суспільства призводила до нестабільного характеру самої соціальної допомоги, що дуже залежала від певних обставин [докладніше див.: 96,32-59].

В основі соціальної допомоги первісного суспільства були матеріальні й інші ресурси роду, що розподілялися між тими, хто її потребував через механізм реципрокації, тобто через взаємодопомогу, взаємний обмін дарами, послугами, допомогою в побутовій та господарській сфері. Підтримка здебільшого мала матеріальний характер (їжа, одяг) і надавалася непрацевдатним родичам.

1.2. Соціальна підтримка в державах Стародавнього Сходу (Єгипет, Вавилон, Індія, Китай)

Поділ навколишнього світу на Схід («там, де сонце встає») і Захід («там, де сонце сідає») уперше зробили фінікійські мореплавці. Термін «Стародавній Схід» вживають для позначення історії суспільного розвитку людства на етапі зародження, розквіту та загибелі найдавніших цивілізацій (Єгипет, Вавилон, Індія, Китай та деякі інші стародавні держави). Цей період становить приблизно 3200 р. до н.е. до 4 ст. до н.е.

Найдавніші відомості про соціальну допомогу знайдено в Давньому Єгипті. Збереглися «Давньоєгипетські повчання», де віддзеркалювалися звичаї, погляди древніх єгиптян на різні аспекти людського життя, які здебільшого мали форму настанов батька синові. На основі вказаних джерел можна зробити висновок, що в цій цивілізації милосердя розуміли як безкорисливість і допомогу злиденним. Зокрема, збереглися такі настанови, як давати хліб голодному, одягати вбогого, не бути жадібним стосовно своїх родичів тощо.

Існують факти, які підтверджують, що в єгипетських храмах безкоштовно роздавали хліб голодуючим. В одному з давньоєгипетських рукописів розповідають про фараона, який вихвалявся своєю благодійницькою діяльністю: виділяв ячмінь і молоко голодному, який перебував у його країні, ховав бідного у своєму полотні, вносив зернову позику зі своїх запасів позичальникові за винного боржника. Збереглися відомості, що в Давньому Єгипті центральна влада забезпечувала дотримання мінімального прожиткового рівня населення у всіх регіонах Єгипту, проводячи перерозподіл багатого врожаю в областях із сприятливими умовами на користь потерпілих регіонів. Були й інші прояви соціальної допомоги людям, які потрапляли в скруту і потребували підтримки [92, ч.2,37; 95,62].

Про організацію соціальної допомоги серед населення Вавилону свідчать Закони царя Хаммурапі (1750 р. до н. е.). Різні статті зазначених Законів певним чином були спрямовані на соціальний захист людини. Зокрема, злочином уважалося ухилення від надання допомоги вбогим, будь-який обман, неповага до

старших та батьків. Відповідно до Законів без згоди боржника й без дозволу суду кредитор не міг присвоїти майно боржника з метою погашення позики. Обґрунтованою причиною несплати боргу й відсотків справедливо вважалися кліматичні умови, що знищили врожай, наприклад повінь чи посуха. Тривалість роботи боржника в кредитора обмежувалась трьома роками.

У Законах Хаммурапі були відображені й своєрідні уявлення про соціальну справедливість. Наприклад, розмір платні за послуги лікаря прямо залежав від соціального стану пацієнта. Захищалися вдови та їхні малолітні діти. Так, якщо вдова йшла до іншого чоловіка, то мала через суд документально оформити своє майно, частина якого закріплювалася за її синами. Продаж майна синів заборонявся, а той, хто наважувався його купити, був зобов'язаний повернути майно господарям (синам удови) без відшкодування своїх витрат.

Закони Хаммурапі захищали права усиновителів, усиновлених дітей із позицій примату єдності прийомної сім'ї. Процес повернення усиновлених дітей до рідних батьків був надзвичайно складний. Якщо громадянин опікувався недоглянутою рідними батьками дитиною, виховав її, то в разі позову рідних батьків дитину не повертали. Цю норму застосовували щодо дітей, які не знали про своє всиновлення. Діти, яким після цього ставало відомо про своїх рідних батьків, могли повернутися до рідних батьків. Той, кого всиновили, виховали в прийомній сім'ї і який працював у господарстві прийомного батька, бажаючи вести окреме життя, мав право одержати тільки одну третину рухомого майна своєї спадкової частки. Однак після відокремлення від господарства прийомних батьків усиновлений уже не міг претендувати на будь-яке майно, що перебувало в опікунів. Про ці та інші цікаві особливості соціальної допомоги у Вавілонському царстві можна дізнатися з різних публікацій [95,58–59 та ін].

Найдавніші індійські держави виникають у III тисячолітті до н.е. У середині III тисячоліття до н.е. на територію Індії проникають кочові племена аріїв. «Арій» на санскриті означає «аристократ, шляхетний». Вони вважали корінне населення нижчим і тому частково знищили його, натомість запозичили в тубільців осілий землеробський побут. Для суспільного ладу Індії епохи аріїв характерним було існування сімейної й сільської громади. Сім'єю керували чоловіки, сільськими громадами – ради на чолі зі старостою. Поступово розвиток продуктивних сил призвів до майнової диференціації, до появи прошарку заможних людей і формування особливої соціальної системи, так званої кастової системи, системи варн.

За індійською системою варн все суспільство поділяли на чотири основні групи, своєрідні стани: 1) варна жерців (брахманів); 2) варна воїнів (кшатріїв); 3) варна землеробів, ремісників і торговців (вайшіїв); 4) варна шудр (бідняків, що перебували майже в рабському стані). Кожна варна була замкненим станом. Брахманські закони забороняли кровозмішення між варнами, а також перехід з однієї групи до іншої. Правовий статус окремих категорій населення визначалось не соціально-економічним становищем, а належністю до тієї або іншої варни. Найвище становище в суспільстві займали брахмани. Вони мали монопольне право тлумачити закони й давати поради представникам інших варн. Брахмани

мали навчати Ведам (священні книги індуців), вивчати їх, приносити жертви за себе й за інших, давати й отримувати різні дарунки. За вченням брахманів між ними і кшатріями мав існувати зв'язок і взаємодопомога. Варна вайшіїв була найчисельніша. Її членам наказували пасти тварин, вони добре розумілися на вартості коштовностей, якості товарів і турбуватись про збільшення свого майна. Члени цієї варни мали створювати все необхідне як для свого власного існування, так і для інших. Члени варни шудр формально не були рабами, але вони мали покірливо служити трьом іншим варнам. Шудри були особисто вільні, мали право володіти майном, жили своїми сім'ями. Але шудра не повинен нагромаджувати багатство, навіть маючи таку можливість.

Соціальна поведінка визначалася відповідно до дхарм – правил, моральних принципів поведінки, у які були закладені до того ж і традиції милосердя, гуманного ставлення до ближнього. До них, зокрема, належали такі: «багатства того, хто дає, не зменшуються..., тому, хто маючи їжу, пошкодує її для слабкої людини, відмовить у милостині, хто не прислухається до вбогого, який прийшов до нього за допомогою, і хто займається тільки своїми власними задоволеннями, тій людині не буде втіхи, радості».

Пізніше почали з'являтися правові документи, які регулювали соціальну взаємодію, наприклад найвідоміший із цих документів «Закони Ману», які являли собою творчість різноманітних шкіл брахманів і складали 2685 статей. Серед десяти засобів існування, які визначалися цим документом (знання, ремісництво, робота за певну плату, скотарство, торгівля та ін.) була й милостиня.

Однак варто розуміти, що традиції милосердя, гуманного ставлення до ближнього існували в контексті досить жорстких соціальних правил, які забезпечували власне виживання, існування стародавнього суспільства Індії. Зокрема, були суворі функціональні відносини не тільки між соціальними групами, але й у сім'ї. У дитинстві представниці жіночої статі мали підкорятися волі батька, у молодості – чоловіка, після смерті чоловіка – синів. Головним призначенням жінки було народження й виховання дітей. Дружина вважалася частиною чоловіка, який повинен був турбуватись про її життя і захист. Право на неї зберігалось за померлим, а тому вдови не могли одружитися вдруге. Існував навіть звичай самоспалення вдів під час похорону чоловіка.

Хоча дхарми не заохочували полігамію, проте чоловік міг привести в дім ще одну дружину, якщо перша була зла, марнотратна або схильна до пияцтва. Відповідно до Законів Ману, якщо дружина не народжувала дітей, то чоловікові можна було взяти іншу жінку на восьмому році, якщо народжувала дітей мертвими – на десятому, якщо народжувала тільки дівчаток – на одинадцятому, якщо ж зловживала спиртними напоями, не була добродісна, а сварлива, розмовляла грубо – одразу. Шлюбний вік для жінки становив дванадцять років і для чоловіків – шістнадцять. Жінкам, як правило, не дозволяли успадкування майна, однак особиста власність жінки після її смерті переходила як синам, так і дочкам. Одруження жінок із вищих варн із чоловіками з нижчих варн заборонялись. Розлучення дозволялось через жорстке ставлення один до одного або взаємну ненависть.

Особливу увагу староіндійське право приділяло злочинам проти сім'ї. Зрадливу дружину зацьковували собаками, а її коханця клали на розпечене залізне ліжко. За згвалтування, якщо гвалтівник не був з однієї варни з потерпілою, відрізали пальці, а рівний за станом сплачував великий штраф. Коли ж шудра мав статеві зносини з жінкою вищої варни, то його кастрували.

В історії Давнього Китаю неабияку роль у розвитку ідей соціальної допомоги відіграло вчення Конфуція (551–479 рр. до н.е.). Він був засновником морально-етичної та соціально-політичної теорії, яка вплинула на розвиток китайської культури, на формування домінуючого в Китаї стилю життя та мислення, зокрема всього того, що стосується питань соціальної підтримки людей.

Ідеал Конфуція – створення гармонічного суспільства, у якому будь-яка особистість має свою функцію. Він сформулював «золоте правило» етики «Не роби людині того, чого не бажаєш собі» і визначив п'ять постійних якостей праведної людини:

1) Жень – «людський початок», «любов до людей», «людинолюбство», «милосердя», «гуманність». Усе це є належним початком людини, її обов'язком. Дотримуватися Жень – означає керуватися співчуттям і любов'ю до людей. Це те, що відрізняє людину від тварини, тобто те, що протистоїть звіриним якостям дикості, підлості й жорстокості;

2) І – «правда», «справедливість». Ця постійна якість заснована на взаємності: справедливо шанувати батьків, дякуючи їм за те, що вони тебе виховали;

3) Лі – буквально означає «звичай», «обряд», «ритуал». У найзагальнішому значенні під ритуалом розуміють конкретні норми й зразки суспільно гідної поведінки. Його можна витлумачити як своєрідне змащення соціального механізму, дотримання звичаїв (наприклад, ставитися шанобливо до батьків). У більш загальному змісті Лі – будь-яка діяльність, спрямована на збереження основ суспільства;

4) Чжі – «здоровий глузд», «розсудливість», «мудрість», «розважливість» – уміння прораховувати наслідки своїх дій, подивитися на них із боку, у перспективі. Чжі попереджує впертість, протистоїть нерозумності, дурості;

5) Сінь – «щирість», «добрий намір», «невимушеність» і «сумлінність». Сінь урівноважує Лі, запобігаючи лицемірству.

Виховання в людині змалечку таких якостей мало породжувати любов до ближнього, взаємоповагу й підтримку, бути одним із найважливіших моральних заповідей. Конфуцій повчав любити батьків і рідних більше за інших, шанувати старих людей, проявляти співчуття до калік і милосердя до дітей. Він говорив: «Поки живий батько й мати, далеко не від'їжджай. А якщо виїхав, постійно живи в одному місці» [95,56].

Особливе місце в концепції Конфуція займає вчення про «сяо» – шанування власних батьків, послух батькам, служіння їм. У ширшому значенні «сяо» – шана батьків і предків, послух старшим. Шанобливий син повинен усе життя віддано піклуватися про батьків, прислужувати й догоджати їм, виявляти глибоку повагу,

пошану до них за будь-яких обставин. Таке ставлення до рідних треба поширювати на інших старших людей. Любячи своїх дітей, потрібно розповсюджувати цю любов і на чужих дітей. Коли людина проявляє милосердя, це захистить інших людей. Усе це буде підтримувати справедливий соціальний порядок. Коли людина немилосердна, то неможливо захистити навіть дружину й дітей.

Зрештою відносини між близькими мають полягати в батьківській любові, шанобливості дітей, заснованій на дружбі, взаємній прихильності, довірі, доброзичливому ставленні старшого брата до меншого, сповненому глибокої поваги ставленні молодшого брата до старшого, згоді між чоловіком і жінкою в шлюбі.

Неухильне збереження традицій і моральних основ, які закріплюють такий спосіб ідеальної поведінки на основі дотримання міри у всьому, має спонукати людину до компромісів. Інакше кажучи, взаємоповага й взаємопідтримка між рідними дозволяють знаходити спільну мову, розуміти один одного, підтримувати один одного. Детальніше про елементи та систему соціальної підтримки у державах Стародавнього Сходу йдеться у різних публікаціях з історії соціальної роботи [42;64;95 та ін.].

У цілому можна зробити висновок, що у цивілізаціях Стародавнього Сходу розуміння соціальної допомоги впливало з потреби підтримки соціального порядку, умов, необхідних для функціонування суспільства. У загальнонародну, колективну та індивідуальну свідомість вкладалися поняття важливості підтримки одноплемінників, членів сім'ї, родичів, шанобливого ставлення до старших, прояву милосердя до тих, хто потребує допомоги. Варто звернути увагу на те, що в стародавніх суспільствах надавали великого значення системності в соціальних відносинах, що створювало умови для суспільної допомоги. Сучасне суспільство не завжди піклується про системність цих відносин, як наслідок одержує додаткові проблеми.

1.3. Організація соціальної допомоги в Стародавній Греції та Стародавньому Римі

Стародавня Греція – це група держав (цивілізацій), що існували з III тисячоліття до I ст. до н.е. на території південної частини Балканського півострова, на прилеглих до нього островах та на західному узбережжі Малої Азії. Самі греки й дотепер називають свою країну Елладаю, а себе – еллінами. Узагальнене найменування «Греція» почали вживати пізніше, за часів Стародавнього Рима. У сучасному світі Стародавню Грецію вважають основоположною культурою західної цивілізації, батьківщиною світової демократії, західної філософії, основних принципів фізико-математичних наук, мистецтва, театру тощо. Грецька культура мала могутній вплив на Римську імперію, яка в свою чергу донесла свої цивілізаційні надбання до багатьох європейських народів.

Організацію соціальної допомоги в Стародавній Греції ми розглянемо в основному на прикладі Стародавніх Афінів. Це місто-держава відіграло провідну роль в історії цієї цивілізації.

У Стародавніх Афінах значну частину державних витрат направляли на видачу соціальної допомоги. Афінівський законодавець і політик Солон (635–560 рр. до н.е.), відомий своїми економічними і суспільно-правовими реформами, прийняв закон, відповідно до якого всі громадяни, які зазнали каліцтва на війні, утримувалися за рахунок держави. Інвалідам виплачували державну допомогу, що дорівнювала заробітку ремісника. Пізніше ці преференції були поширені на всіх незаможних громадян, нездатних до праці. Розмір допомоги призначали народні збори, а права «пенсіонерів» визначала рада зборів. Періодично вони були зобов'язані під погрозою позбавлення пенсії з'являтися в раду для огляду.

Синів воїнів, убитих на війні, також виховували за рахунок державної скарбниці до їх повноліття, а потім вони одержували від держави повне озброєння. Є також відомості про те, що в IV ст. до н.е. у Афінах бідним дівчатам-громадянкам виділяли придане (свого роду допомогу незаможним громадянам в умовах майнового розшарування, що підсилювалося). В Афінах виникають перші суспільні готелі для приїжджих, розташовані, як правило, поблизу знаменитих храмів. Розміщення в готелях фінансувала держава, але про харчування треба було дбати самому.

Влада в Афінах законодавчо встановлювала незмінні ціни на хліб і не допускала їхнього зростання, скуповувала хліб у місцях багатого врожаю й продавала громадянам за низькою ціною, займалася безкоштовною роздачею зерна, риби, солі, вугілля й дров. За часів правління Перикла (490–429 до н.е.) це стало нормою.

У Стародавній Греції в цей період вводять театральні гроші, які видавали незаможним громадянам для відвідування театральних вистав, що припускали ще й частування. Варто зазначити, що театри тоді виконували не тільки розважальну роль, але й здійснювали своєрідну просвітницьку та виховну функцію.

Перикл увів і суспільні роботи, спрямовані на зміцнення оборонних споруд, забезпечення благоустрою міста, побудову доріг. До цих робіт залучалися незайняті, незаможні верстви населення. Оплата здійснювалася державним коштом.

У цілому в Стародавніх Афінах склалася своєрідна система соціальної допомоги, за якої левову частку благочинних функцій виконувала держава.

Поряд із державними формами підтримки виникає філантропія (у перекладі із грецької означає «любов до людей») – добродійність як форма гуманізму, моральних уявлень і дій, спрямованих на надання допомоги бідним, покаліченим, слабким, тим громадянам, які перебували у важких життєвих ситуаціях.

На відміну від первісного суспільства, ці відносини допомоги стали не обов'язковими, що прийнято серед кровних родичів, а добровільними. Філантропія мала вже й іншу економічну основу – приватну власність, а тому передбачала в основному допомогу матеріальну.

Можна зробити висновок, що філантропія як суспільне явище історично трансформувалася із дружньої допомоги, що припускає взаємну прихильність, у взаємну допомогу, у відносини, засновані на людинолюбстві взагалі, безкорисливій і великодушній допомозі людям.

Стародавня Греція дала світу перші зразки ідеологічного, філософського обґрунтування надання соціальної допомоги. Так, Платон (460–370 рр. до н.е.) розглядав соціальну допомогу в контексті суспільної користі. На його думку, ця діяльність мала бути прерогативою держави, а не окремого приватного служіння. Аристотель (384–322 рр. до н.е.) розглядав порядок справедливого розподілу як ряду прав і обов'язків. Він також порушував питання про державну систему допомоги. Пізніше римський філософ-стоїк Епіктет (50–140 рр. до н.е.) під впливом попередників вимагав роздачі майна на користь бідних. Він уважав, що прагнення допомагати людям впливає не з жалю, а із розуміння прав і обов'язків. Таким чином, формувалось усвідомлення необхідності гарантованої суспільної допомоги, що розглядалося як результат прав громадянина й обов'язків держави, а не волі філантропа (докладніше див.: [96,60–90]).

Стародавній Рим – одна із цивілізацій Давнього світу, що отримала свою назву від головного міста – Рима. Римська держава із часом стала однією з найбільших імперій. За час свого існування давньоримська цивілізація трансформувалася з монархії на олігархічну республіку, а потім – на автократичну імперію. Найбільшої могутності Стародавній Рим досяг у II ст. н.е., коли під його контролем опинилися території від сучасної Шотландії на півночі до Ефіопії на півдні та від Вірменії на сході до Португалії на заході. Певний вплив на становлення давньоримської цивілізації мала культура етрусків і давніх греків. Стародавній Рим зробив великий внесок у розвиток права, військової справи, мистецтва, архітектури, технологій, мови у західноєвропейській цивілізації.

У Стародавньому Римі, як і в Стародавній Греції, існували державні (владні) та приватні форми соціальної допомоги. Так, народний трибун Гай Гракх (153–121 рр. до н.е.) запропонував «хлібний закон» (123 р. до н.е.), який установлював право на одержання хліба по два пуди на кожного члена родини щомісяця за низькими цінами. У Римі використовувалися суспільні роботи – форму трудової допомоги. Для підтримки незаможних, непрацевиятих громадян Гай Гракх увів «дорожній закон», що передбачав проведення великих суспільних робіт у сфері будівництва доріг на всій території Італії.

В епоху Римської імперії закріплюється такий привілей бідного для населення, як одержання безкоштовного хліба. Від початку правління імператора Септимія Севера (146–211 рр. до н.е.) додатково до безкоштовного хліба безкоштовно видавали масло, а у період правління Авреліана (219–275 рр. до н.е.) – м'ясо. Римська держава засновує спеціальний інститут префектів і особливі посади (єдили) для закупівлі, зберігання й роздачі хліба, проведення суспільних робіт, свят і т.п. У неврожайні роки проводилася роздача або продаж населенню за низькими цінами хліба, який закуповувала держава.

Залежно від фінансового стану державної скарбниці запроваджували видачу грошей, вина, солі, одягу, закусок, театральних квитків на видовища (цирк, бої

гладіаторів, театральні вистави тощо). Бої гладіаторів дуже часто завершувалися смертю переможених, особливо за вимогою глядачів (при цьому опускали вниз палець). Варто відзначити, що мало хто відважувався засуджувати людські змагання, тим більше, що вільні римські громадяни не вважали повноцінними людьми ні рабів, ні злочинців, ні військовополонених. Одним із тих, хто відважився виступити проти вбивств людей на арені амфітеатру, був філософ Сенека (4 р. до н.е. – 65 р. н.е.), вихователь та вчитель імператора Нерона. Політика «хліба й видовищ» не принесла Риму тих переваг, які були в Давній Греції, – внутрішньої гармонії й соціального миру.

У Древньому Римі держава забезпечувала опіку й дбала про неповнолітніх сиріт, самотніх жінок, божевільних, накладала на поважних і заможних громадян обов'язок «громадської повинності» щодо піклування про бідних, спонукаючи їх влаштовувати певні благодійницькі заходи.

З кінця II ст. в Древньому Римі існувала така форма державної соціальної допомоги, як підтримка дітей незаможних батьків і сиріт, що отримала найменування «аліментация». Її економічною основою були відсотки, що перераховували в державну казну від здачі в оренду державних земель, видачі позичок землевласникам. Переважно використовували сімейно орієнтовані способи соціальної підтримки: усиновлення, опіка, але існували й «виховні будинки». Одну з перших таких установ заснували за часів імператора Августа (63 р. до н.е. – 14 р. н.е.).

Таким чином, у стародавніх класичних рабовласницьких державах виникає новий вид соціальної допомоги. Його суб'єкт – держава, об'єкт – вільні громадяни із числа незаможних, інвалідів, сиріт та інших категорій громадян, нездатних до самозабезпечення. Допомога мала в основному обов'язковий, систематичний характер. Її надавали відповідно до права, закріпленого в законах, що породжують обов'язок суб'єкта її здійснювати й право об'єкта вимагати й одержувати допомогу. Для реалізації відносин допомоги влада створила спеціальні інститути, структури й установила відповідальних посадових осіб, що утримуються за казенний рахунок.

У Стародавньому Римі суттєвого поширення серед знатних, багатих членів суспільства набуває філантропія, яку всіляко підтримувала держава. Спочатку для фінансування всенародних свят та видовищ багаті люди відправляли літургії – своєрідні повинності, які полягали в покритті витрат. Розмір літургій наперед не визначався й залежав від того, наскільки багаті люди намагалися здобути прихильність і симпатію в народі через перевершення один одного в багатствах і розкошах. Пізніше добродійники на свої кошти почали влаштовувати свята з роздачею грошей, їжі, викупувати з рабства полонених співгромадян, будувати храми, відкривати громадські притулки для сиріт, старих, лікарні тощо.

Знатні родини у Римі роздавали дрібні гроші, одяг, продукти бідним і зубожілим вільним громадянам. Людей, які шукали такої підтримки й допомоги для себе, називали тоді клієнтами. Вони чекали в передпокої власника будинку, щоб одержати від нього милостиню, коли він вийде. Часом їх годували

безкоштовно за панським столом, роздавали монетки, а з речей віддавали старі плащі.

Як різновид філантропії в римську епоху зародилася й така форма благодійної допомоги, як меценатство, що означало заступництво мистецтва й науки. Сама ця назва походить від імені Гая Цильнія Мецената – одного з видатних діячів Риму, найближчого друга імператора Августа. Деякі сучасники називали Мецената головою імператора. Від'їжджаючи зі столиці імперії, Август довіряв Рим цій людині, якій підкорялися консули й сенат, хоча сам він ніколи не займав виборної посади. Меценат не тільки був мудрим радником імператора, виконував важливі його політичні й дипломатичні доручення, але відрізнявся бездоганним смаком у поезії, виявляв щедрість до людей мистецтва й науки.

Про цікавий випадок надання жебракові пожертвування, який проливає світло на історію появи одного досить відомого крилатого виразу й деякою мірою розкриває ідеологію надання соціальної допомоги в Стародавньому Римі, розповів римський письменник Авл Геллій (2 ст. н.е.). Він писав, що до багатого й освіченого римського благодійника Ірода Аттика, який займав високе становище при кількох імператорах, одного разу прийшов чоловік, одягнений у плащ, з довгим волоссям і ще довшою бородою, і почав вимагати допомогу «на прожиття». На запитання: «Хто він такий?» – з роздратуванням відповів, що зайве питати про це, адже зовнішність ясно вказує на те, що він філософ. У свою чергу філантроп відповів: «*Barbam video, sed philosophum non video*» («Бороду бачу, а філософа поки що не бачу») [2,94–95]. Однак усе ж розпорядився видати бородачу вартість місячного продуктового пайка «не заради нього, як людини, але заради нас, як людей».

Філантропічна допомога бідності стала в Древньому Римі й політичною технологією маніпулювання суспільною свідомістю з метою досягнення доступу до владних і матеріальних ресурсів суспільства. Наприклад, за свідченням римського історика Світонія, Гай Юлій Цезар (102 або 100 – 44 рр. до н.е.) прагнув забезпечити собі народну славу, перевершивши пишністю ігор і видовищ своїх попередників. Домагаючись посади великого понтифіка за допомогою марнотратної щедрості, він заборгував настільки, що згадуючи про це, сказав матері ранком перед тим, як йти на вибори: «Або я повернуся понтифіком, або зовсім не повернуся» [19,13].

Стародавні греки й римляни намагалися уникати самого вигляду вбогості, оскільки навіть зустріти таку людину вважалося поганим знаком. Вони віддавали частину своїх доходів на загальний благоустрій, соціальну допомогу. Однак ця допомога стосувалася тільки вільних громадян, на рабів така добродійність не поширювалась. Докладніше про соціальні відносини у стародавніх суспільствах Греції і Риму можна довідатися з відповідної літератури [93;94;95,64–71 та ін.].

Наявність інститутів державної та приватної соціальної допомоги в стародавніх державах дає підстави говорити про те, що соціальна робота в ті часи деякою мірою існувала як професійний вид діяльності. Для функціонування регулярної, систематичної суспільної допомоги формувалися спеціальні

структури, установи, уводилися особливі посади, що забезпечували відносини соціальної допомоги.

1.4. Соціальна турбота в традиціях древніх слов'ян

Поява найдавніших людей на території теперішньої України сягає приблизно 1,5-1 млн років тому. Людина сучасного фізичного типу з'явилася приблизно 40 тис. років тому. Упродовж двох тисячоліть (IV—III тис. до н.е.) найяскравішою культурою тут була трипільська культура (за назвою поселення поблизу с. Трипільля на Київщині, яку відкрив 1898 р. дослідник В. Хвойка). Вона була поширена на величезній території: Лісостепове Правобережжя, Подністрів'я, Волинь, Степове Причорномор'я, частина території сучасних Молдови й Румунії. Трипільська культура, як провідна серед племен Східної Європи, прискорила розвиток відсталіших племен, що населяли її центральні, північні та східні регіони.

Ця етнокультурна спільнота була носієм розвиненого землеробсько-скотарського господарства, мистецтва, житла й містобудування, ремесел, перших металевих виробів із міді, високохудожніх творів мистецтва й складних ідеологічних уявлень, що в сукупності мало чим відрізняло трипільців від ранніх цивілізацій V—IV тис. до н.е. Стародавнього Сходу.

Характерною рисою географічного положення земель, що належать сучасній Україні, було розміщення між Центральною Європою й Азією. Племена, які в давньому минулому населяли ці землі, мали тісний зв'язок із Західною Європою. Одночасно їх погляди спрямовувалися і на Схід. Процес формування східних слов'ян, а згодом й українців став результатом надзвичайно складного взаємопереплетення, взаємодії та, у свою чергу, протидії упродовж тисячоліть як місцевих (автохтонних) спільнот (цивілізацій), що виявляли себе на території Східної Європи, так і тих цивілізацій, які репрезентували культурологічні впливи Заходу й Сходу.

Наприкінці II тис. до н. е., як уважають деякі вчені, праслов'яни виявили тенденцію до поділу на дві частини: західну – предків західних слов'ян і східну – предків східних слов'ян [36,32-42].

У VIII–IX ст. східні слов'яни перетворилися на провідну етнічну групу Європи, стали основою утворення однієї з найбільш розвинутих держав раннього Середньовіччя – Руської держави (Київської Русі).

Реконструкція історії наших предків періоду первісного суспільства дає таке узагальнене уявлення про форми допомоги та взаємодопомоги:

- культові з різноманітними сакральними (священними, тобто такими, що стосуються релігійного культу й ритуалу) атрибутами;
- общинно-родові в рамках роду, сім'ї, поселення;
- господарські.

Культові форми допомоги й підтримки були безпосередньо пов'язані з міфологічним світом древніх слов'ян, з різними сакральними атрибутами, передусім із улаштуванням свят для вшанування богів. Учені пов'язують походження слів «свято», «святий» із значеннями «зростати», «квітнути», «плодоносити». Земля є свята, тому що вона квітне і плодоносить. Ритуал, покликаний освячувати достаток, у релігійних віруваннях завжди трактувався як прояв надприродних сил – милості, за яку люди зобов'язані привселюдно дякувати цим силам. Шанування богів тісно пов'язано з оформленням інституту свят. Вони були невід'ємною частиною побуту в найдавнішій спільності.

Однією з форм ушанування богів були братчини, що святкувалися сільськими громадами. Вони присвячувалися святим покровителям і відзначалися або цілим селищем, або кількома «в складчину», де кожен учасник надавав якусь частку продуктів харчування на громадські потреби. Свята були формою подяки богам за отримане добро і водночас виконували функцію допомоги тим, хто не міг зробити свій матеріальний внесок, але брав участь у народному гулянні.

Звичай відзначати важливі події «в складчину» у нашого народу існував упродовж багатьох століть і мав різноманітні вияви. Наприклад, Олекса Воропай у двотомній праці «Звичаї нашого народу» [17,42-43] описує самоорганізацію молоді в українському селі через діяльність молодіжних громад.

Свята в минулому були спрямовані на добровільний перерозподіл майна і натуральних продуктів, були механізмом економічної рівноваги, спільного споживання в ситуаціях соціальної й економічної нерівності. Цілком зрозуміло, чому настільки велика кількість свят у році в наших предків. Навіть значно пізніше, у ХІХ ст., було зафіксовано близько 150 свят (окрім 80 офіційно встановлених, в окремих місцевостях відзначали іще й свої свята). Якщо врахувати, що багато свят могли тривати від трьох до восьми днів, то це ставало істотною допомогою в розподілі й перерозподілі матеріальних благ.

Іншим найважливішим механізмом закріплення реципрокних відносин, пов'язаних із сакральними установками, були родові обряди шанування предків. На честь померлих улаштовувалися тризни, похоронні змагання, ігрища, трапези, причому це спостерігалось в багатьох народів. Уважалось, що небіжчик невидимо присутній і бере участь у загальному дійстві. І в день похорону, і в дні поминання родичі жертвували яку-небудь милостиню, «справу». Це була «милостиня з рук». Культ поминання предків потім закріпився й у християнській практиці.

Общинно-родові форми допомоги й захисту в рамках роду, сім'ї, поселення були пов'язані з язичницьким родовим простором – громадою. Вона стала тією основою, яка сприяла після прийняття християнства на Русі появі церковної громади – приходу. Общинно-родова форма допомоги для нас цікава в аспекті підтримки найменш захищених членів спільності, якими були старі, жінки, діти. По суті, у період язичества була закладена традиція турботи про слабких й немічних.

«Інститут старців» з'являється не відразу. Громада поступово визначила ставлення до людей, що не були активними учасниками трудового й колективного життя. Відношення до старих було таке, як і до дітей. Відповідно до архаїчних

народних уявлень їх ідентифікували як «чистих», таких, які не жили статевим життям, що пояснює схожість в одязі, поведінці щодо них. Так, інфантицид уважають досить відомим явищем на ранніх етапах розвитку суспільних відносин як у західній, так і вітчизняній історії, однак воно стосувалося не тільки дітей, але й старих.

Відправлення «на той світ» старих і хворих мало різні форми: узимку їх вивозили на санях і, прив'язуючи до лубка, спускали в глибокий яр; відвозили, коли був мороз, у поле або степ, де й покидали; опускали в порожню яму; саджали на піч у порожній хаті; відвозили до лісу і там залишали під деревом. Однак поступово формується уявлення про старість як мудрість і певну корисність для громади. Як результат – поява шанобливого й турботливого ставлення до них.

Форми підтримки людей похилого віку були різні. Якщо не допомагала родина, то про них піклувалася громада. Вона могла відводити перестарілим землю, що забезпечувало заготівлю сіна. Якщо вони були зовсім немічними, за ними доглядала громада. Літню людину визначали на постій (харчування, проживання) на декілька днів до різних членів громади. Такий вид допомоги став своєрідною суспільною повинністю.

Не менш цікаві підходи до підтримки склались стосовно дітей-сиріт. Проводилось усиновлення усередині родової общини, так зване «приймацтво». Брала в родину сироту зазвичай люди старшого віку, коли їм уже важко було самотійно вести господарство або коли вони не мали спадкоємців. Приймак повинен був шанувати своїх нових батьків, виконувати обов'язки і т.д.

Іншою формою підтримки дітей, які залишилися без родини, була громадська допомога. Вона за характером збігалася з допомогою немічним старцям. Дитина переходила від хати до хати на годування. Сироті могли призначити «громадських» батьків, які його утримували. Проте, якщо в сироти було господарство, громада протидіяла всиновленню. Таких сиріт називали вихованцями.

Виникли форми допомоги вдовам. Їм надавали допомогу продуктами, як правило, після збору врожаю. Сільська община наділяла вдів також землею. На них поширювались такі ж форми мирської опіки, як на старих людей.

Серед різних видів господарської допомоги та взаємодопомоги були «помочі» – обов'язкові позасезонні й сезонні. Перші були обумовлені екстремальними ситуаціями, наприклад пожежами, повеннями, масовим падежем худоби. Особливою формою підтримки були «наряди громадою», які стосувалися тих сімей, де дорослі її члени хворіли. Сусіди приходили, щоб розтопити піч, нагодувати худобу, доглянути дітей. Обов'язковими були «помочі» під час побудови хати, збору урожаю. Колективні «помочі» ґрунтувались на поділі праці, тобто певні види робіт виконували представники різних вікових та статевих груп: чоловіки, наприклад, орали, жінки боронували, старі люди сіяли.

Одна з активних форм допомоги – толоки. Вони були водночас і формою сумісної діяльності, і формою допомоги бідним селянам, включаючи спільну обробку землі, перевезення сіна, хліба, будівництво хати, млина тощо. Часто

збиралися на толоку з економічних міркувань. Наприклад, саме із цих мотивів жінки ходили разом м'яти льон: щоб не топити в стодолі на одному обійсті по кілька разів. Своєрідним різновидом толоки були спільна годівля і спільна заготівля кормів для худоби.

Важливу роль у підтриманні традицій соціальної допомоги відігравали волхви, віщуни, чаклуни. Вони не тільки проводили ритуальні заходи, але й іншим чином впливали на регулювання суспільних відносин. Наприклад, для захисту благополуччя громади викривали людей, що приховували врожай, убивали або виганяли їх, попередньо розоривши, тобто забезпечували дію редистрибуції – розподілу в кризовій ситуації, передачі частини виробленого громадою надлишкового продукту в розпорядження вождів на різні суспільні потреби.

Функціонування язичеської спільноти сформувало певні форми соціальної турботи про людей. Докладніше про це можна прочитати у відповідних розділах спеціальної літератури [14;24;26;36;55;64;87;88;95,96 та ін.]. Реципрокні та редистрибутивні соціальні зв'язки, що підтримували збереження єдиного простору життєдіяльності громади, стали в подальшому основою для християнської моделі допомоги й підтримки людей, які потребували суспільного захисту.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА В ПЕРІОД РАННЬОГО ТА КЛАСИЧНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

2.1. Церква як носій благодійності й опіки

Середньовіччя як період історії людства хронологічно окреслюється V – серединою XVII ст. Він починається від розпаду античного суспільства в Європі й закінчується новим часом, коли відбулися революції в Нідерландах, Англії, пізніше у Франції. Для цього етапу характерні соціальні перетворення, які й нині мають суперечливі, неоднозначні оцінки. Так чи інакше, зрозуміло, що розвиток античного суспільства поступово гальмувався, спостерігалася криза в його політичній, правовій, ідеологічній системі, яка підтримувала соціальний та державний устрій.

З V ст. настає епоха Середньовіччя, в якій виділяють три періоди: раннє Середньовіччя (V–XI ст.), період розвинутого (класичного) Середньовіччя (XI–XV ст.), пізнє Середньовіччя (кінець XV – середина XVII ст.).

У ранньому Середньовіччі спостерігалася поступова руйнація античних рабовласницьких порядків. Політика анексії, насильного приєднання, загарбання чужих територій, матеріальних і людських ресурсів себе вичерпує. Занепадають ремесла й торгівля, відповідно зменшується роль міст у життєдіяльності суспільства, більшого значення знову набуває землеробство. Засоби виробництва та матеріальні блага здебільшого концентруються в руках порівняно невеликої кількості рабовласників, продуктивність праці падала.

Деформація рабовласницьких відносин викликала зміни і в соціальній стратифікації. Збільшилися такі прошарки суспільства, як вільновідпущеники (лібертини), вільні люмпени (вільні громадян, але дуже бідні, які самі не могли прогодуватися й вимагали від властей «хліба та видовищ»), професійні солдати, існування яких було можливе в умовах постійних війн. Колони («землероби») – вільні орендарі невеликих ділянок у рабовласників нерідко потрапляли у залежність від землевласників і ставали особисто невольниками.

Значно загострився антагонізм між рабами та їхніми господарями. Правлячі кола для збереження стабільності створюють жорсткіше законодавство проти рабів, вільних землеробів закріплюють за землями, ремісників – за їх об'єднаннями. З іншого боку, Римська держава витрачала багато ресурсів (людських, матеріальних) на підтримання свого імперського статусу. Від усього цього становище населення погіршувалося, зростало його незадоволення, порушувалась керованість суспільством.

Особливу увагу звернемо на те, що саме в цих умовах відбувався розлад світоглядних орієнтирів, які раніше забезпечували стабільність суспільного устрою. Видатний римський поет і мислитель періоду «золотого віку» римської літератури Квінт Горацій (65–8 до н.е.) із сумом констатував: «Яка користь у даремних законах, коли не діють (добрі) моральні звичаї» [2,649]. Ціннісні орієнтації, уявлення про світ, суспільство, людину, які існували впродовж багатьох століть в античному суспільстві, втратили регулятивну роль у

суспільстві, насамперед це стосується політеїстичної релігійної системи, численного пантеону римських богів.

У другому столітті нашого літочислення в східних провінціях Римської імперії поширюється монотеїстична релігія – християнство, яка в складних економічних, політичних, моральних, психологічних умовах дала людям віру, надію на майбутнє, виявила любов до них, причому без розрізнення їх приналежності до тих чи інших етнічних, класових груп, статі тощо. За християнським віровченням усі люди рівні перед Богом. Це особливо контрастувало з офіційною римською релігією, яка обслуговувала деспотичну державу.

Найбільш широка картина милосердя і любові до ближнього розгорнута в Новому Заповіті. Ісус Христос закликає людей складати собі скарби на небі: «Не складайте скарбів собі на землі, де нищить їх міль та іржа, і де злодії підкопуються та викрадають. Складайте ж собі скарби на небі, де ні міль, ні іржа їх не нищить, і де злодії до них не підкопуються та не крадуть. Бо де скарб твій – там буде й серце твоє» [Мт. 6:19–21].

Спочатку християнство формувалося як рух знедолених мас – рабів, бідноти. Християнська концепція полягала в тому, що існують основні права людини, даровані Богом, такі, як право на життя, на свободу, прагнення до щастя, право володіти і розпоряджатися власністю та інші.

Кожна віруюча людина мала дотримуватися Божих заповідей, інакше кажучи, моральних і духовних законів. Насамперед їх зміст зводився до того, щоб любити Господа Бога, любити свого ближнього, як самого себе, шанувати батька і матір, не вбивати, не перелюбствувати, не красти, не промовляти неправдивих свідчень на ближнього свого, не бажати дому його, не гніватися на брата свого, миритися із суперником, любити ворогів, милостиню творити тайно та інші.

Християнське милосердя як вид соціальної допомоги ідеологічно ґрунтувалося на релігійних догматах: у першу чергу на любові до ближнього (як до самого себе) і доброму, співчутливому ставленні до людей, які потрапили в нещастя. Ще в Старому Заповіті благочестивим людям вказувалося на необхідність робити добро бідним – залишати часточку свого врожаю «для вбогого та приходька» [ЗМ.19:9–10]. Християнський світогляд також відображав милостиве ставлення до вбогих. Ісус Христос учив: «Хто просить у тебе – то дай, а хто хоче позичити в тебе – не відвертайся від нього» [Мт.5: 42]. Відповідно до християнського віровчення ближнім уважалася кожна людина, яка потерпає. Образно такий підхід був сформульований Ісусом Христом у притчі про милосердного самарянина [Лк.10:25–37].

Звернемося до змісту цієї історії. Якось в Ісуса Христа один законник, тобто іудейський віруючий, який суворо сповідував релігійні закони, запитав: «Учителю, що робити мені, щоб вічне життя осягнути?». На це Ісус Христос відповів: «Що в Законі написано?». Той чоловік сказав: «Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією силою своєю, і всім своїм розумом, і свого ближнього, як самого себе». Спаситель йому відказав: «Правильно ти відповів. Роби це, і будеш жити». Однак у чоловіка виникло

питання: «А хто ж ближній?». І тоді Христос розповів притчу про милосердного самарянина.

Один чоловік ішов з Єрусалиму до Єрихону і попався розбійникам, які обдерли його і завдали йому ран, та й утекли, покинувши його ледве живого. Проходив випадково тією дорогою один священик, побачив його і проминув. Так само й левит надійшов на те місце, поглянув, – і теж проминув. Священик і левит не виконали Божу заповідь про любов до ближнього, переймаючись насамперед заповідями про культову чистоту (їм заборонялося доторкуватися до померлих серед свого народу).

Проходив там і якийсь самарянин та й натрапив на нього і, побачивши, змилюсердився. Він підійшов, обв'язав йому рани, наливши оливи й вина. Потім його посадив на власну худобину і приставив його до гостиниці, та й клопотався про нього. А другого дня, від'їжджаючи, вийняв він два динарії та дав їх господареві та проказав: «Заопікуйся ним, а як більше що витратиш, заплачу тобі, як вернуся».

Драматизм цієї ситуації полягав у тому, що допомогу надав випадковий самарянин, представник народу, який на той час ворогував із іудеями. (Самаряни були народом, який виник у результаті етнічного змішання євреїв із переселенцями з різних областей ассирійської імперії. Після повернення євреїв із вавилонського полону самаряни висловили бажання брати участь у відновленні Єрусалимського храму, але євреї відмовили їм у цьому, імовірно, через те що самаряни поклонялися ідолам і не були чистокровними ізраїльтянами. Із цього часу між іудеями й самарянами почалася ворожнеча.) Таким чином, іудею, який потрапив у біду, допоміг не одноплемінник, не єдиновірець, а, за поняттями того часу, – ворог.

Ісус запитав у віруючого: «Котрий же з цих трьох, на думку твою, був ближній тому, хто попався розбійникам?». А він відказав: «Той, хто вчинив йому милість». Ісус же сказав йому: «Іди і роби так і ти!» [Лк. 10: 37].

Така нормативна християнська вимога міжособистісної взаємодії виникає в перших християнських таїнствах, спільних вечірніх молитвах, трапезах. Згодом цей процес ускладнюється й розширюється в міру того, як діяльність християнина набуває різні форми. Активність не обмежується тільки підтримкою всередині християнської громади, а продовжується соціумі, куди переносять ці принципи світобачення, моральних цінностей і нормативної поведінки стосовно інших членів спільноти. Усе це призводить до переосмислення в працях і заповідях апостолів і батьків церкви поняття взаємодії як міжгрупового, так і міжособистісного процесу. Внутрігрупова допомога й взаємодопомога спрямовується на соціум, канонізується, регламентується, оголошується обов'язковим законом життя щирого християнина.

Апостол Павло, визначаючи благодійність як християнську норму, виділяв тих, хто істинно потребує, і прохачів, які не бажають працювати: «Як хто працювати не хоче, нехай той не їсть!» [2 Сол. 3:10]. У підходах до жебраків був принцип «сімейної відповідальності»: якщо бідний мав родичів, то допомогу він одержував не від церкви. На ранніх стадіях християнської помочі виділяються

пріоритетні групи, яким підтримку надавали в першу чергу – служителі й пастирі церкви, старі жебраки, безпомічні діти; інші люди, які вкрай потребують допомоги.

Римська імперія, як відомо, нещадно боролася з новою вірою. Однак поступово до християнства приходять й інші верстви – римська та провінційна аристократія, купці, ремісники. Збільшується кількість релігійних осередків, які потребують настанов, керування. З'являється клір (єпископи, священики), формується церковна організація, де вирішальну роль починають відігравати освічені та заможні люди.

Римські правителі врешті-решт доходять висновку, що християнська релігія відповідає і їхнім інтересам, і держави в цілому. У 312 р. спільним едиктом імператор Східної Римської імперії Ліциній та імператор Західної Римської імперії Костянтин Великий оголосили про припинення утисків християн. Таким чином, завершилася трьохсотлітня епоха гонінь. Християнство стало дозволеною релігією нарівні з іншими культурами Риму, а пізніше – офіційною релігією. Владу влаштовували такі принципи, як «вся влада від Бога», «Богові – Богове, кесарю – кесареве». Християнська віра допомагала вибудовувати нові соціальні порядки, які ґрунтувалися на відповідальності людей перед Тим, Хто їх створив, тобто перед Богом.

Церква не обмежувалась лише проповідями про необхідність милостині, вона прагнула своєю діяльністю допомогти обездоленим. У постановах Ельвірського у (306 р. н.е.) і Антіохійського (341 р. н.е.) соборів єпископату надано право розпоряджатися на свій розсуд майном церкви на потреби благодійності. Зміцнення церковної системи призвело до того, що роздавання хліба і складання списків убогих стали прерогативою церкви. Допомагали тим, хто потребував, переважно в неділю, коли віруючі збирались до Божого храму. Цей день Апостол Павло вважав найбільш відповідним справі благодійності.

Церква стала організовувати й фінансувати інститути допомоги: лікарні, притулки. У цьому контексті варто відзначити благодійницьку діяльність св. Василя (329–379), єпископа в Кесарії Капподійській, який створив біля воріт міста притулок для літніх людей, госпіталь, богадільню для хворих і калік. Джерелом для побудови благодійницьких закладів були як церковні прибутки, так і приватні пожертви парафіян. Госпіталь, заснований св. Василієм, став прототипом для монастирських лікарень у Західній Європі. Статут монастиря, при якому він знаходився, передбачав порядок опіки й лікування хворих, навчання медичній справі та ін.

Проте перші монастирські лікарні відзначались дуже низьким рівнем догляду за хворими. Лікування «постом і молитвою», яке було в них провідним, загалом не досягало своєї мети. Крім того, у періоди епідемій лікарні за умов скупчення хворих перетворювались на розсадники небезпечних захворювань, що легко передавались від одного хворого до іншого. Невипадково ці заклади називали «будинками страждань». Об'єктом турботи церкви стають і бездомні. Так, у 542 р. у Ліоні було відкрито особливий притулок, який мав назву «Божий Будинок», де працювали і монахи, і добровольці з міщан.

Із другої половини VII ст., коли намічається поділ християнської церкви на Західну й Східну, у Західній церкві з'являються нові підходи до християнської підтримки через систему монастирів. Основні погляди цього часу характеризуються тим, що власне благодійністю не повинні займатися всі, а тільки люди церковного сану. Миряни ж могли допомагати своїми пожертвуваннями. Зростає роль ченців, які й зобов'язані за офіційною думкою Західної Церкви вершити справи милосердя. Членам громади досить подавати милостиню в монастир, у розпорядження єпископа, а він дає вказівки розподіляти її серед тих, хто цього потребує.

Упродовж багатьох віків на основі християнських етичних норм вибудовувалися нові світоглядні та соціальні уявлення. Торжество християнства означало занепад античної культури. Нова релігія стає панівним елементом духовного життя суспільства й підкоряє своєму контролю всі клітини соціального організму. Усе це зачепило й систему соціальної допомоги населенню.

У цілому ця система в період Середньовіччя мала багатосуб'єктний характер. До суб'єктів соціальної допомоги можна віднести: церкву, приватну добродійність, професійні (корпоративні) об'єднання, громаду й сім'ю, державу. Церква як соціальний інститут, тобто як система соціальних ролей для забезпечення основних потреб і функцій людини, поступово стає головним організатором і суб'єктом соціальної допомоги [96,94–119].

Раннє середньовічне суспільство характеризувалось кризовими явищами в суспільстві, міжособними конфліктами, роздробленістю, слабкістю державної влади. Церква запропонувала в цей період свою модель соціального миру й стабільності, основа якої – християнські догмати і конфесіональне милосердя. Релігійна суспільна свідомість, сформована на єдиновірстві, повинна була гарантувати соціальну консолідацію, а інститут милостині – взаємну залежність різних соціальних груп, що сприяло підтриманню вищевказаної моделі.

Християнство обґрунтовувало соціальну нерівність як божественний промисел і пропонувало підтримувати справедливість і гармонію людських взаємин за допомогою милосердя та його інструмента – милостині. Маючи у своїй основі архаїчний характер взаємин, побудованих на взаємообміні (послугами, дарунками тощо), милостиня носила взаємовигідний характер. Її можна представити як своєрідну угоду, відповідно до якої за матеріальне одержується духовне. Звичайно, ця угода мала уявлятися стороні, що віддавала матеріальне за нематеріальне, вигідною й корисною, адже забезпечувалася релігійним світоглядом суспільства.

Такий підхід до надання допомоги не потребував зменшення бідності людей. Програма церкви щодо цього фактично зводилася до вимоги милостині на користь бідняків, які уявлялись не стільки нещасними, чию жалюгідну долю треба було полегшити, скільки рятівниками багатих. Тими, хто подавав милостиню, рухали не так любов до ближнього, не людинолюбство, а більше, можливо, бажання звільнитися від своїх власних гріхів, адже жебрак виступав засобом до «самоочищення».

Відповідно були вироблені і правила пожертвування: найкращою вважали тільки безпосередню милостиню, що подавалася з рук у руки; подаяння мали робити потай, мимохідь; важлива була «сліпа» милостиня, без з'ясування причин жебракування й тих обставин, куди піде милостиня; жебрак повинен знати ім'я того, хто йому допоміг, щоб помолитися за нього в церкві, причому зворотний зв'язок тут необов'язковий.

Інститут милостині християнство використовує як механізм взаємодопомоги й перерозподілу суспільного багатства, нову форму добровільно-примусового формування ресурсів соціальної допомоги. Саме милостиня повинна гарантувати соціальну справедливість і зниження напруги між соціальними групами. Подаяння стає стереотипом поведінки і частиною соціокультури, сприяючи гуманізації суспільства.

Церква забезпечувала функціонування милостині в суспільних відносинах як практичної сторони милосердя. Вона вимагала й домагалася конкретних дій, вчинків, що характеризують справжніх послідовників Христа: пожертвувань, дарунків, внесків як на користь церкви, так і безпосередньо на соціальні проекти (будівництво храмів, лікарень і т.п.), використовуючи при цьому різні засоби стимулювання потенційних суб'єктів допомоги, наприклад досить часто залякували тих, хто не виявляв інтересу до благодійництва, відлученням від церкви або вічним прокльоном.

Сучасники відзначали, що королі суперничали між собою в тому, хто з них зробить більше дарувань на користь церкви – землею, грошима, коштовностями, церковним начинням тощо. За королями йшов і народ. Протягом VI і VII ст. майже жоден церковний собор у Галлії не обходився без погроз відлучення від церкви за всякий виступ проти пожертв на церкву. Навіть формально незаконні дарування перетворювалися таким чином на законні, а приватні борги окремих представників духовництва звільнялися від стягнень. Спостерігалось і шахрайське заволодіння майном покійних на користь церкви шляхом підробки документів та ін.

Поступово церква в європейських країнах стає найбільшим власником значних ресурсів – землі, коштовностей, кріпаків і т.д., які давали стійкі доходи. Вона мала постійні надходження церковної десятини (обов'язковий платіж десятої частини доходів у грошовому чи натуральному вигляді), пожертвувань, заповітів, була звільнена від платежів і зборів. Усе це, а також власна господарська діяльність і безоплатна праця добровольців, становили економічну основу церкви. Економічна міць забезпечувала реалізацію власної діяльності у світлі конфесіонального милосердя й давала церкві можливість безпосередньо виступати в ролі суб'єкта допомоги. Цим цілям підпорядковувались церковні структури багатофункціональної допомоги: монастирі, богадільні, лікарні, притулки для прочан, церковні приходи. Засобами допомоги, як правило, були харчі, одяг, пристановище на ніч, медична, психологічна, духовна допомога.

У період класичного Середньовіччя розвиваються релігійні організації, що втілюють у життя соціальну допомогу. Так, в Італії в XIII ст. діяло «Товариство

милосердя». Серед напрямків його діяльності були: допомога хворим у період епідемій, поховання померлих, організація притулків, богаділень, госпіталів.

Важливим явищем стало виникнення «злидарських» чернечих орденів, що зводили бідність в ідеал, таких, як товариства францисканців, домініканців, премонстратів, картезіанців, цистерціанців та ін. Зазначені чернечі громади з'явилися в XI–XII ст., протиставляли себе ченцям старих орденів (типу бенедиктинців).

Взагалі в X–XI ст. чернечі громади відігравали активну роль у процесах підтримки вразливих верств населення, які являли собою своєрідний суспільний благодійницький інститут, де на практиці реалізовувались ідеї милосердя й допомоги ближньому. Вони здійснювали соціальне заступництво, відкривали установи допомоги, при цьому спостерігалися певні спеціалізовані напрямки соціального патронату. Наприклад, іоанніти й лазаристи надавали допомогу хворим, бегарди та алексиани брали на себе обов'язок допомоги тим, хто перебуває на порозі смерті, здійснювали їх поховання, тринітарії піклувалися про викуп полонених.

Поступове зміцнення церковної системи привело до того, християнська церква стає основним носієм благодійності й опіки в період раннього і класичного середньовіччя в Європі. Докладніше про це можна дізнатися з ряду публікацій [6;64;95;96;].

2.2. Приватні та державні форми суспільної допомоги в середньовічній Європі

Християнські мотиви милосердя, допомоги ближньому поступово входили до суспільної свідомості та вливали на приватну добродійність як інститут-суб'єкт соціальної допомоги в Середньовіччі. Ці дії здійснювали або прямо (суб'єкт – об'єкт), або опосередковано через церкву.

Приватна допомога мала добровільний характер. Вона перерозподіляла безпосередньо або через церковні структури матеріальні цінності, доходи й багатство найбільш забезпечених верств населення найменш забезпеченим, взагалі тим, хто потребував підтримки. Недержавна добродійність була найважливішим економічним джерелом, що підживлювало конфесійне милосердя. Разом із церковною десятиною приватні благодійні надходження формували потужну ресурсну базу церкви, що дозволила їй у Середні віки зайняти місце домінуючого інституту-суб'єкта соціальної допомоги.

Добродійність у середні віки можна розглядати як систему відносин між пануючими й підвладними соціальними групами. Останні, як відомо, зазнавали жорстокої експлуатації. Фактично панівні класи направляли на благодійну допомогу людям засоби, отримані від їх же експлуатації. Приватні подання могли бути формальними й байдужими до долі об'єкта допомоги – часом давали не з метою допомогти, а щоб одержати прощення за гріхи. До того ж багатії не завжди були схильні до благодіянь і в цих випадках церква буквально вичавлювала дарування. Джерелом їх могли бути й кошти, отримані нелегальним або

злочинним шляхом. Однак суб'єктами приватної добродійності виступали не тільки панівні соціальні групи. До дій, спрямованих на допомогу бідним, можна віднести й добровольчу допомогу простих людей, коли більше віддавалися не матеріальні засоби, а особисті зусилля, турботу й увагу.

У цілому в період раннього й класичного Середньовіччя приватна добродійність не мала чітких організаційних, інституціональних форм. Нематеріальні форми благодійництва, добровільні зусилля, ініціатива, соціальні послуги тощо були розвинені недостатньо. Вони знаходили своє вираження у формі пожертвувань, дарунків, заповітів, милостині жебракам, бідним, немічним людям, сиротам, калікам. Увага добродійників концентрувалася також на установах соціальної підтримки – лікарнях, сирітських будинках, притулках для інвалідів, богадільнях, дорожніх притулках (в основному, для прочан), монастирях, храмах.

Треба зазначити, що підхід релігійного милосердя до соціальної допомоги починає приносити й шкоду. «Сліпа» милостиня, набуваючи масового характеру, провокує утриманство, пороки, знижує мотивацію до праці. Виникає пастка добродійності. Такі відносини об'єктивно вступають у протиріччя з інтересами суспільства в цілому. Потреба в злидненні як об'єкті милосердя призводить до значного їх поширення. У Західній Європі до XIII ст., на Русі до XV ст. оформляється така соціальна група як «професійні жебраки», які стають суспільним нещастям.

Поступово настає усвідомлення небезпеки явища масового жебрацтва. Унаслідок цього відбувається зниження сприйняття бідних як носіїв релігійної моралі. Задля інтересів суспільства їх не пускали до міст, «своїх» жебраків висилали під догляд громад за місцем проживання, сторонніх – видворяли із країни, непокірливих – карали. Однак така політика відторгнення жебраків не мала успіху.

Одним із суб'єктів надання соціальної допомоги в Середні віки виступає сусідська громада, що відтворювала общинний вид соціальної допомоги. Вона значною мірою зберегла уявлення про суспільні відносини родоплемінної епохи. Общинний господарський уклад сполучив колективну власність на землю з індивідуальним виробництвом і особистою власністю на знаряддя праці й рухоме майно. Допомога в громаді здійснюється на основі родинних, сімейних відносин, сусідської взаємодопомоги й архаїчних общинних традицій. Відносини допомоги в рамках громади існують як суспільний обов'язок: допомога – це не милостиня слабкому, її надають за неписаним правом. Допомога виступає продуктом общинного перерозподілу, що вирівнює соціальний стан членів громади, які перебувають у важкій життєвій ситуації.

Низький рівень розвитку сільськогосподарського виробництва, висока залежність від природно-кліматичних факторів (посух, заморозків, інших негативних об'єктивних чинників) робили сільське населення вразливим і незахищеним перед загрозою неврожаїв. Тому вся система общинної допомоги була націлена на протистояння в першу чергу ризику голоду. Бідні селяни, які не

одержали через якісь обставини допомоги від своєї громади, змушені були йти до міст, де здебільшого поповнювали ряди жебраків.

Общинний тип життєдіяльності людей на селі обумовлював суспільний характер форм допомоги. Нездатних до самозабезпечення людей (старі, діти-сироти, каліки та інші) годували всією громадою. Переважали негрошові натуральні форми сприяння та виконання якоїсь роботи, надання своїми силами найнеобхідніших послуг.

Суб'єктом соціальної допомоги в період Середньовіччя виступала й сім'я. Сільська сім'я була організаційно й економічно інтегрована в сусідську громаду, поза якою існування в селі було практично неможливе. Міська сім'я, переважно нуклеарна (складалася з батьків і неповнолітніх дітей), була включена в міські соціальні структури корпоративного характеру: гільдії, цехи, ремісничі союзи тощо. Відносини допомоги-взаємодопомоги в сім'ї відтворювалися на базі кровно-родинних зв'язків, були вбудовані в спосіб життя й сімейні трудові відносини, тобто здійснення виробничих функцій.

Право на допомогу виникало за фактом приналежності до сім'ї, спорідненості, реалізовувалося на ґрунті традицій і звичаїв. Економічною основою відносин допомоги були матеріальні й нематеріальні запаси членів сім'ї, самого домогосподарства, а також додаткові субсидіарні ресурси сільської громади або міської корпоративної структури. Допомога в сім'ї набувал традиційних, добре відомих форм: продовольчої, матеріальної, духовної, психологічної послуги та ін.

У період Середньовіччя остаточно оформляється такий інститут-суб'єкт допомоги, як професійно-групові об'єднання. Це був новий вид соціальної допомоги – корпоративної допомоги за професійно-територіальною ознакою (торгівельні, ремісничі гільдії, цехи). Середньовічне місто являло собою саморегульовану громадську-суспільну, господарсько-суспільну систему з розвиненими торгово-ремісничими корпораціями, територіальними братствами, спілками. Еволюція форм організації праці, розвиток товарно-грошових відносин зумовили виникнення позародових, позаобщинних форм інтеграції, у яких відносини допомоги будувалися не на кровному спорідненні, а за принципом професійної приналежності.

Вплив соціальних ризиків, а також ризиків, пов'язаних із трудовою діяльністю, змушували людей шукати способи захисту свого соціального стану, оскільки втративши зв'язок із громадою, міські жителі лишалися й права на її допомогу. Соціальні сімейні зв'язки витіснялися зв'язками професійними, які склалися в процесі праці. Таким чином, кровне братерство замінювалося професійним братерством, а міські гільдії, цехи являли собою в певному змісті також громаду, але організовану не за родинно-сусідським принципом, а за професійно-територіальним. Умови, що змінилися, характер праці потребували відповідних форм організації соціального захисту – колективно-трудова у професійних об'єднаннях, тобто солідарну взаємодопомогу трудящих.

Перші торговельні й ремісничі гільдії, що з'явилися в Англії ще в IX ст., забезпечували правовий захист своїм членам, підтримку у важких життєвих

ситуаціях (хвороба, старість, смерть і т.д.) з коштів кас взаємодопомоги, а також допомоги у своїх благодійних закладах. Гільдії, цехи ремісників і торговців були саморегульованими організаціями. Грошові фонди формувалися в касах взаємодопомоги за рахунок членських внесків і пожертвувань. На допомогу мали право лише члени даної гільдії (цеху), які сплачували відповідні внески. Регулювали відносини взаємодопомоги, обов'язкові для всіх членів, корпоративні правила й регламенти. Професійні об'єднання протидіяли поширенню жебрацтва у своєму середовищі. Водночас корпоративні об'єднання виступали і суб'єктами добродійності. Їхні грошові фонди використовували також для підтримки німечних, старих, дітей-сиріт.

У період Середньовіччя держава ще не надавала гарантовану, обов'язкову й систематичну соціальну допомогу. Держава (влада) брала участь у відносинах соціальної допомоги, але специфічним, характерним для феодалного ладу чином. Держава, як правило, здійснювала регулюючі функції в частині соціальної допомоги й розширювала повноваження церкви як суб'єкта соціального сприяння.

Більшість ранньофеодальних європейських держав не здійснювали узаконену публічним правом систематичну соціальну допомогу громадянам, які опинилися у великій скруті. Виключенням було так зване «каролінгське піклування» франкських правителів VII-VIII ст., які видали серію указів, що зобов'язували єпископів, абатів призначати грошову допомогу бідним громадянам, а землевласників – утримувати бідних у неврожайні роки. Усі інші дії влади з соціальної допомоги в цей період носили спорадичний (одиничний) характер, як правило, у певних вситуаціях (голод, епідемії, війни, стихійні лиха).

Про окремі випадки виникнення державної соціальної допомоги як комплексу законодавчо закріплених і організованих дій можна говорити, починаючи з XIII ст. Наприклад, Рейнський союз міст в 1256 р. установив оподаткування на користь бідних, починаючи боротьбу з жебраками, і закріпив відповідальність муніципалітетів за допомогу незаможним. Соціальна робота світського (нецерковного) характеру проводилася, як правило, муніципальними структурами та соціальними установами, підвідомчими владними органами. Робота персоналу оплачували із муніципальної скарбниці.

Підвищення ролі владних органів в організації соціальної допомоги збільшується в період пізнього Середньовіччя, коли відбувається процес централізації влади, і коли держава здебільшого бере на себе відповідальність за допомогу вбогим людям. Детальніший опис цих процесів міститься у низці публікацій [95,79–107;96,94–140 та ін.].

Таким чином, у період раннього та класичного Середньовіччя найбільш сильним інститутом суспільства, який здійснював соціальну допомогу, можна вважати церкву. Ідеологічна та практична діяльність церкви з різноманітним способом допомоги була значною мірою спрямована на збереження соціального миру і в умовах слабкої державної влади була затребувана суспільством. Приватна добродійність як інститут-суб'єкт недержавної соціальної допомоги також була опосередкована релігійною свідомістю. Свою роль у наданні

соціальної допомоги відігравали сільська сусідська громада, сім'я, міська громада, корпоративна допомога в межах професійно-групових об'єднань ремісників, торговців. Держава теж генерувала владну соціальну допомогу через постійну потребу в забезпеченні стабільності суспільства й зниженні соціальної напруженості. Вона виступала інструментом соціального управління та засобом підтримки авторитету влади.

2.3. Княже піклування та церковно-монастирська система благодійництва в Давньоруській державі

Розклад первіснообщинного ладу, руйнування родоплемінних зв'язків у східних слов'ян об'єктивно зумовило процес виникнення племінних союзів, на основі яких в останній чверті IX ст. створено Давньоруську державу із центром у Києві. З її зародженням і розвитком зміцнилися внутрішньогосподарські і внутрішньодержавні зв'язки, сформувався зарубіжний ринок, розвинулась культура.

Ця могутня держава існувала з кінця IX до середини XIII ст. У часи найбільшого розвитку вона займала територію від Балтійського моря на півночі до Чорного моря на півдні і від верхів'їв Вісли на заході до Таманського півострова на сході. Зазначимо, що власне держави саме з назвою «Київська Русь» не існувало. Була держава з назвою Русь. Найменування «Київська» вона одержала під впливом російської історіографії початку XIX ст., яка розглядала історію Давньої Русі як інтегральну частину історії Росії.

Історію Давньої Русі можна поділити на три періоди. Перший період триває майже 100 років – з 882 р., коли престол у Києві посів Олег, до смерті Святослава I Хороброго 972 р. Цей етап характеризується швидким зростанням: підкорено сусідні східнослов'янські племена, у результаті чого утворилося величезне господарське й політичне об'єднання, здатне кинути виклик основним суперникам у цьому регіоні.

Другий період, що охоплює князювання Володимира I Великого (978-1015) та Ярослава I Мудрого (1034-1054), був добою зміцнення завоювань і досягнення вершини політичної могутності і стабільності, економічного та культурного розквіту Києва. На противагу територіальному розширенню попереднього відтинку тут переважає внутрішній розвиток. Було впроваджено християнство, що значною мірою вплинуло на політичне і культурне життя держави, а також вироблено кодекс законів.

Остання фаза характеризується безупинними руйнівними князівськими чварами, посиленням загрози нападів кочових племен та економічним застоєм. Початок цього періоду, за різними оцінками, припадає на час смерті Ярослава I Мудрого 1054 р. або кінець князювання останніх успішних правителів Києва – Володимира II Мономаха (1113-1125) та його сина Мстислава I Великого (1125-1132). Після захоплення та розорення Києва суздальським князем Андрієм Боголюбським 1169 р. політичне й економічне значення міста занепало.

Монгольська навала на Русь 1237-1241 рр. і руйнування Києва 1240 р. поклали край існуванню Київської Русі та незалежності давньоруських князівств.

На першому етапі розвитку Давньоруської держави важливу роль в укріпленні влади, зміцненні єдності держави відіграла релігійна реформа і запровадження християнства. Уважається, що міфологічна віра давніх слов'ян (язичництво) себе вичерпала, зокрема в тому, що світоглядно не вирішувала проблем людського співіснування в умовах соціальної нерівності. Християнство ж несло в собі інший потенціал культури, моралі в стосунках між людьми, що в подальшому вплинуло і на розуміння та практику надання соціальної допомоги відповідно до християнського світобачення.

У літературі, яка висвітлює історію соціальної роботи, уже як аксіома стверджується, що із часів християнізації Русі починає формуватися християнська концепція допомоги, в основі якої лежить філософія діяльної любові до ближнього на основі формули «Полюби ближнього твого, як самого себе» [88,27]. Однак було б помилково уявляти, що християнство відразу стало домінуючою релігією й вплинуло на суспільні відносини. Як зазначав видатний учений, релігійний діяч, православний митрополит Іларіон (Іван Іванович Огієнко, 1882-1972), на початку не було мирного уведення християнства, його впроваджували вогнем та мечем і тільки зусиллями декількох віків християнство таки поширили серед нашого народу. «Але поширили головню номінально та зовнішнє, – писав він, – народ таки лишався при своїй батьківській вірі (політеїстичній – С.Г.), рахуючи християнство вірою тільки панською. А пізніш, коли народ наш до певної міри таки засвоїв собі головні основи християнства, він проте не кинув і старої своєї віри, особливо дрібніших рис її, – і витворив цікаве особливе двоєвір'я: мішанину християнства з своєю давньою вірою, останки якої ще й сьогодні скрізь знаходимо в нашого народу, особливо по глухих закутках» [58, т.1, 96].

Поступово стара система соціального захисту, яка ґрунтувалася на родових зв'язках і колективній відповідальності, руйнується й підвищується суспільно-розпорядче значення князя та його дружини (збройного загону, що становив постійну військову силу князя і брав участь в управлінні князівством). У давніх літописах, присвячених подіям X–XI ст., звичайно йдеться про таку якість князя як «старцелюбність» – надання допомоги вбогій людині. Під захист бралися насамперед ті люди, які з різних причин розірвали свої попередні соціальні зв'язки, зокрема таких належали ізгої – люди, які вийшли зі свого колишнього суспільного стану в зв'язку із розоренням, іншими обставинами, «вижиті» зі свого традиційного середовища. Можна виділити три основні форми княжої благодійності: роздача милостині, харчування на княжому дворі, розвезення продуктів містом для вбогих.

Літописці, можливо, якоюсь мірою прикрашали дійсність, оскільки відомо, що вони не тільки відображали історичні події, але й були під впливом певних ідеологічних установок свого часу, наприклад повинні були показувати зміни в особистості князя після прийняття християнства, які зумовили нові соціальні вчинки, що добродійно позначилися на житті народу. Це реалізовувалось, у тому

числі, через показ християнських чеснот князя, досягнення ним святості через здійснення благодійності – зцілення хворих, роздача багатств, щедрої милостині.

Князь Володимир I, наприклад, дозволяв будь-якому жебракові й убогому приходити до княжого двору, щоб харчуватися, а для хворих, які самі не могли дійти, відправляли вози, навантажені хлібом, м'ясом, рибою, овочами, медом і квасом. Він улаштував бенкети на княжому дворі не тільки для бояр і дружинників, а й для вбогих, намагаючись всіляко задовольнити їхні потреби. Після свого порятунку в битві з печенігами під містом Василівим його щедрість була особливо великою. Володимир наказав зварити 300 варок меду й відзначав свою удачу 8 днів. Бідні отримали особисто від князя велику на той час суму грошей: 300 гривень (із XI ст. в обігу були київські гривні вагою 140–160 грамів срібла кожна). Повернувшись до Києва, він на radoщах улаштував бенкет для бояр і простого люду. З того часу кожен бідняк міг угамувати свій голод на княжому дворі й кожен жебрак отримати від князя трохи грошей.

За часів князя Володимира I було встановлено давати десятину з усього майна для бідних, сиріт, немічних, старих, а також багатодітних і тим, чиє майно було знищено вогнем, і, зрештою, для полегшення потреб усіх знедолених. Йому приписують заснування перших училищ для навчання дітей, богаділень, можливо, також перших лікарень. У окремих джерелах стверджують, що ще раніше княгиня Ольга заснувала першу лікарню в Києві, у якій доглядати хворих доручали жінкам. Що стосується шкіл, то треба відзначити, що їх створення на початку зустрічало опір населення. За свідченням літописця, жінки, у яких забирали дітей на навчання, оплакували їх, як мерців, вважаючи писемність за чаклунство.

Крім князя Володимира I, історія згадує й про інших христорлюбних і старцелюбних князів. Особливо відзначають літописи синів Володимира – Ярослава Володимировича (Мудрого) і його брата Мстислава. Так, за часів Ярослава Мудрого відкрито перше в Новгороді училище на триста юнаків-сиріт. Він видав Статут церковний і земський, за яким благодійність, тобто турбота про вбогих, залишалась у віданні священників у парафіях та єпископів у єпархіях. Ярославу Мудрому належить особлива заслуга в затвердженні першого письмового зведення законів «Руська Правда», де, крім статей кримінального характеру, уміщено статті соціального спрямування, що було незвичним для тогочасних європейських держав. Наприклад, з 37 статей «Руської Правди» 8 цілком присвячено проблемам захисту дітей.

У період руйнування єдиного родового простору виникають кілька суб'єктів допомоги: поряд із сімейно-родовим суб'єктом підтримки з'являється князівський, а пізніше – й церковно-монастирський захист. Спочатку допомога з боку князя була незначна і охоплювала тільки міста, оскільки відповідно до наявних даних до початку XI ст. налічувалося приблизно 20–25 поселень міського типу, в XI ст. – першій половині XII ст. – близько 70, до середини ж XIII ст. – 150 феодалних міст, у той же час сіл – налічувалося близько 50–75 тис. У зв'язку з тим що резиденцією князя було середньовічне місто, саме тут і проявлялося його «старцелюбність», описана в літописах. Тому навряд чи можна вважати, що

князівське піклування за новими християнськими традиціями спочатку було великомасштабним і всеохоплюючим явищем.

Перехід до нової системи князівського патерналізму (християнського) здійснюється не тільки на основі нових ідеологічних установок щодо милосердя, але й через реформування князівських звичаїв і традицій, що існували раніше. У цьому контексті відбувається переосмислення, переорієнтація інституту свят. Князь на правах старійшини виконує ті функції відносно з общиною і окремими його членами, які відповідають уже не святам «верві», сільської громади, члени якої були пов'язані круговою порукою, а новій ідеології допомоги, де єднання відбуваються на основі християнських принципів.

Хоча язичеські елементи в народних традиціях повністю не зникають, однак змінюється ритуальна суть урочистостей. Цей інститут починає пов'язуватися з найважливішими етапами діяльності князя, з його сімейно-суспільними подіями. Приводом до свята й відповідно до роздачі милостині могли бути особисті події, які вже часто зводяться в ранг суспільних (народження дитини в сім'ї князя й закладання із цієї нагоди храму). Тому змінювалося розуміння сутності події: особистий факт у житті князя визначався як об'єднуюче начало для всієї громади.

До кінця XII ст. князівська допомога й захист незахищених верств населення зазнає істотних змін у функціях, заходах і засобах їхнього здійснення. Так, намітилася схильність до зростання монастирського й церковного піклування, адміністративне правління князя ускладнюють монголо-татарські набіги. У зв'язку з цим удільне князювання виробляє свою корпоративну культуру допомоги й підтримки. Але зберігаються й загальні тенденції, пов'язані із князівською допомогою й підтримкою, – це подальший процес поширення християнства, будівництво міст, захист мігрантів, охорона земель від набігів сусідів.

Християнська церква в Давньоруській державі спочатку не мала ні своїх священників, ні своїх храмів, ні своєї системи фінансування. Вона була імплементована в суспільство «зверху», державною владою. Тому її діяльність була взята під патерналістський контроль держави. Фінансова підтримка церкви здійснювалася за рахунок відрахувань (їй належить десята частина). Відмінність десятини, що виділяв церкві Володимир I, полягала в тому, що вона не стала загальним податком, а йшла тільки із княжих доходів. Державна влада (князі) взяла на себе відповідальність за будівництво монастирів і храмів, спочатку готувала навіть кандидатів у священники.

Влада визначала тих осіб, кому, на її думку, необхідна допомога. До тих, хто міг отримувати її через церковні установи належали: люди церкви (ігумен, чернець, черниця), удовиця, каліка, прочанин, задушний чоловік, кульгавий, сліпеч, холопи, які відкупилися з підневолля, закупи, смерди-общинники та ін. Поступово відбувається розширення клієнтели, що попадала під патронат церкви, установлений церковним статутом. Були визначені й соціальні установи, які займалися наданням допомоги – лікарні, будинки для прочан. При цьому одні типи установ – будинки для прочан – будувала церква, а інші – лікарні – добродійники за свої кошти (князі, або церковні діячі). Таким чином,

патерналістська політика влади щодо церкви давала можливість останній оформитися в самостійний інститут допомоги й підтримки. Із часом церква перетворюється на носія не тільки нової державної ідеології, але й нової філософії допомоги, заснованої на християнських канонах милосердя.

Монастирі існували спочатку як закриті співтовариства, оскільки чернецтво було подвижництвом, зреченням від мирських спокус. Однак ця замкнутість, відчуженість, аскетизм стають притягальними і для язичеської свідомості. Монастирі сприймають як якесь таїнство, що приносить чудесне зцілення, де «пророкують», «множать мед і хліби».

Одержуючи підтримку з боку князівської влади, зміцнившись економічно, центрами благодійної, соціальної діяльності стають монастирі. Вони виконують чотири основні функції: лікування, забезпечення вбогих (у вигляді надання одноразової допомоги натуральними продуктами – милостині), навчання, контроль. Згідно з цими функціями при монастирях існують відповідні форми підтримки. Щодо цього варто зазначити, що монастирі не «спеціалізуються» у якомусь одному виді допомоги, як це було властиво західній церкві, а здійснюють багатофункціональну діяльність.

Поступово узаконюється ктиторська монастирська система. Людина, яка приймала чернецтво, обов'язково приносила дарунок монастирю, що дозволяло вести стабільне й «сите» життя в його стінах. Так складається «пансіонна» система підтримки. Внесок до церковної установи, як правило, був у формі земельних угідь, які жертвував новонавернений чернець. Монастирі виступали не тільки як інститути суспільної допомоги, але і як органи суспільного контролю, наприклад як засіб покарання для невірних дружин (коли жінка народжувала дитину без «участі» свого чоловіка), причому каралися також і вдови.

У Київській Русі перед навалою монголо-татар налічувалося 120 монастирів, із них 99 – у містах і лише 21 – у селах. Ця складна система поступово витісняла князівську допомогу злиденним, стаючи самостійним суб'єктом допомоги.

Усвідомлення нових підходів до надання допомоги потребуючим, милосердя до ближнього відбувалося і за допомогою християнської літератури, спочатку перекладної, запозиченої з Візантії. Перекладалися насамперед біблійні тексти, а також твори повчального змісту, що належали отцям церкви. Серед них особливе поширення одержали праці Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Єфрема Сирина, Іоанна Дамаскіна та інших представників «повчальної літератури».

У творах патристики милосердя тлумачать як філософську категорію, як шлях до порятунку й «засіб керування» суспільними відносинами, формулювали християнську теорію милосердя, що має являти собою діяльнісний акт, що визначається серією вчинків і діянь, які можуть бути спрямовані на різні сфери потреб суб'єкта. Милосердя було прикладом соціальної стабільності й суспільної рівності між різними верствами суспільства не тільки в контексті соціальних проблем, суспільного існування людини, але й виходячи з буття людини взагалі.

Із часом з'являються повчальні твори київських авторів, які продовжують розробляти тему милосердя. Серед вітчизняних мислителів можна виділити Феодосія Печерського (ймовірно 1009–1074) – одного з основоположників чернецтва на Давній Русі, видатного церковного і політичного діяча другої половини XI ст., після смерті канонізованого святим православної церкви. Феодосій Печерський осмислює милосердя як необхідну складову частину християнської етики на матеріалі монастирського життя, а надання допомоги вбогим мандрівникам – як необхідний атрибут життєдіяльності. Воно тісно пов'язане з моральним самовдосконаленням особистості, з її постійною «роботою» над порятунком своєї душі. Милосердя щодо цього порівнюють з «маслом» у «світильнику душі».

До наших часів дійшли свідчення, що преподобний Феодосій сам завжди виявляв велику любов до бідних. Якщо він бачив нещасного злидаря, то, сильно вболіваючи, завжди допомагав зі сльозами. Біля монастиря Феодосій улаштував двір і церкву святого Стефана Першомученика, який був одним з перших дияконів християнської церкви і зразком для наслідування. Тут завжди жило багато вбогих, сліпих, кульгавих, прокажених, які харчувалися від монастиря, отримуючи десятину від усього монастирського майна. Крім того, преподобний кожен суботу посилав віз хліба тим, хто знаходився в ув'язненні. Він виявляв добродійність не тільки до бідних, але навіть до тих, хто чинив зло його монастирю. Одного разу привели до праведника зв'язаних розбійників-крадіїв. Преподобний зглянувся над ними й, просльозившись, наказав розв'язати їх, дати їм їсти й пити, потім, переконавши їх не чинити злочинства, не ображати інших, відділив їм навіть частину майна і відпустив із миром.

Тема милосердя знайшла своє відтворення і у світській літературі, зокрема в «Повчанні» Володимира Мономаха, яке він написав для своїх дітей на схилі літ. Воно виступає осягненням певних думок і сторінок свого життя на тлі євангелічних одкровенень, як тлумачення й коментування Священного Писання. Автор закликає постійно мати в серці страх Божий (у середньовічному розумінні це означає безустанне прагнення відлучатися від зла, пам'ятати тягар гріха й жах злочину). На думку Володимира Мономаха, милість несе в собі певне знання про світ, про людину, про той шлях, яким має йти віруюча людина, щоб стати вершителем благочестя.

Щира соціальна позиція, за Володимиром Мономахом, передбачає особистісну участь у долі скривджених, а також активність у справі християнського самовиховання. Останнє досягається шляхом очищення. Причому цей засіб очищення він бачить не в чернецтві, не в самотництві, не в голодуванні, а в малих справах. Особлива відповідальність лежить на людині, наділеній владою. Шлях християнського настановлення для людини влади: покаяння, сльози, милостиня. Це ті малі вчинки, завдяки яким можна здобути милість Божу.

Владимир Мономах показує, що князеві доводиться перебувати наче у двох іпостасях, тобто мати особисті християнські потреби й обов'язки та суспільні, пов'язані з відповідальністю перед світом. Особисті норми поведінки несуть у

собі християнські традиції. Серед них – «напоїти й нагодувати жебрака», «відвідати хворого», «небіжчика провести».

Він ніби застерігає від «залишкового принципу» у справі соціального забезпечення, що буде використовуватися протягом декількох сотень років. Наприклад, удови й сироти як найменш захищені суб'єкти (на них не завжди поширювалася суспільна увага) мають бути під постійним контролем і піклуванням влади. Тому не випадково у Володимира рефреном проходять фрази – «дайте суд сироті, виправдайте вдовицю», «подавайте сироті й удовицю виправдайте», «убогу вдовицю не дайте образити сильним».

Князь, на думку Володимира Мономаха, відповідальний за певний громадський порядок. Він не повинен давати «сильним губити людину», «бідного смерда» сильним людям. Суд і захист князя не мають нести в собі насильство: «Ні правого, ні винного не вбивайте й не веліть убити його; якщо й буде винний у смерті, то не губіть ніякої християнської душі». Милосердя як моральний шлях самовдосконалення – засіб порятунку не тільки одного суб'єкта, не індивідуальний акт. Воно являє собою приклад для нащадків роду, коли особистісний порятунок указує шлях порятунку «своєму племені».

Ґрунтовнішу інформацію про вияви благодійництва в Давньоруській державі можна почерпнути з низки історичних праць [35;36;46;58;64;88;95;96 та ін.]. Таким чином, у Давньоруській державі формувалося уявлення про ставлення до людей, які потребували суспільної допомоги, вироблялися підходи здійснення такої допомоги на практиці.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА В ЕПОХУ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XIV - XVII СТ.)

3.1. Зміни в соціальному піклуванні країн Західної Європи

Європейська історія XIV – XVII ст. відзначається складною неоднозначністю процесів, що відбувалися в цей період. У соціально-економічному, культурному плані вичерпувалися можливості феодального устрою. Дедалі більше окреслювалися антифеодальні настрої, які перетворювалися на самобутній процес ідейного і культурного розвитку, що орієнтувався на ідеали гуманізму та спирався на «відродження» спадщини античності (звідси і походження терміну «Відродження» або на французькій мові – «Ренесансу»). Зміни, які відбувалися упродовж XIV – XVII ст. у європейських суспільствах, підготували ґрунт для зародження та розвитку капіталістичних (ринкових) відносин, привели до перших буржуазних революцій, у ході яких широкі народні маси рішуче заявили про свої нові прагнення змінювати на краще своє життя. Відповідно до прийнятої схеми періодизації цей етап можна назвати періодом пізнього середньовіччя та раннього нового часу.

Треба звернути увагу, що культура епохи Відродження по-новому осмислювала спадщину античності, її культурні цінності. Ідейною основою культури Ренесансу став гуманізм – сукупність поглядів, що виражають шанобливе ставлення до достоїнств і прав людини, турботу про благо людей, їх гармонічний розвиток. Гуманізм як новий світогляд багато в чому протистояв традиційній середньовічній ідеології, заснований на культурі релігії. Представники цього напрямку закликали до вивчення античної культури, яку церква заперечувала як язичеську, приймаючи в ній тільки те, що не суперечило християнському розумінню світу. Батьківщиною гуманізму була Італія з її численними містами, що відзначалися високим рівнем політичної самостійності. Ідеї гуманізму поширилися в Німеччині, Франції, Англії, Іспанії й інших країнах Європи.

Гуманісти вважали, що в самій людині є величезні можливості для розвитку. І призначення життя полягає в тому, щоб розкрити їх. А для цього потрібно прагнути до активного соціального спілкування, а не до чернечого усамітнення та втечі від мирського життя. Вони відстоювали тезу про необхідність розширення знань про навколишній світ. У центр світу тепер були не церква й релігійні одкровення, а людина, цінності її особистості. Гуманісти виступали проти релігійного аскетизму й ідеалу чернечого відлюдництва, але за права людей задовольняти земні потреби.

Розвиток ідей гуманізму сприяв формуванню нової концепції добродійності. Традиційний релігійний підхід у цьому питанні будувався на ставленні до благодійного діяння як до неодмінної вимоги віри, як до особливої релігійної заповіді, обов'язку кожного віруючого й виконання волі Господа Бога. Відповідно до ідей гуманізму добродійність і милосердя розглядали поза межами релігійності як усвідомлену потребу в турботі про найдосконалішу істоту – людину. Отже, якщо людське життя – головна цінність, то зміст буття кожного полягає в тім,

щоб зробити його кращим і допомогти тим, хто сам через різні причини не в змозі поліпшити своє становище. Жебрак, каліка, бідний, сирота, хворий, немічний є насамперед людьми, життя яких також має бути найвищою цінністю для суспільства, покликаною піклуватися про них. Гуманістична концепція добродійності, на відміну від релігійної, заснована на безкорисливій допомозі людям, які потребують підтримки, і реалізується не лише через церкви, монастирі, приходи й братерства, а й через суспільство в цілому, включаючи його державні інститути.

Для прикладу наведемо роздуми іспанського гуманіста і педагога Хуана Вівеса (1492–1540). Він уважав, що суспільство повинне передусім турбуватися про фізичний і духовний стан здоров'я людей, забезпечуючи за необхідності відповідний захист хворих. На думку вченого, особливого співчуття заслуговує божевільна людина. Якщо вона безнадійно хвора, то треба забезпечити їй відповідний захист, щоб не збільшувати й не поглиблювати нещастя через глузування або дурне поводження з нею. Хуан Вівес опрацьовував різні плани й проекти допомоги бідним, інвалідам та іншим особам, що потребували підтримки. План допомоги бідним, складений ним у середині 1520-х рр., мав такі положення: виявлення непрацездатних осіб і їхню реєстрацію; надання допомоги грошима, продуктами тим, хто не може працювати; сприяння в працевлаштуванні здорових жебраків. З метою залучення необхідних засобів для допомоги бідним передбачалося організувати збір приватних пожертвувань. Вівес розробив проект створення шкіл для бідних, а також план надання допомоги сліпим [95,94].

Незважаючи на розбіжності, релігійні і гуманістичні уявлення добродійності не були взаємовиключними системами поглядів. Їх не варто протиставляти. Важливо бачити раціональні сторони, властиві релігійному й гуманістичному світогляду, що відстоюють ідеї безкорисливої допомоги знедоленим. Бідним, напевно, не настільки важливо, якими визначальними мотивами керуються добродійники, допомагаючи їм. Однак саме гуманістична концепція добродійності з її орієнтацією на пріоритет людської особистості, на залучення ширшого суспільного кола до вирішення проблем знедолених багато в чому сприяла становленню соціального законодавства й активнішому залученню муніципалітетів і держави в систему соціальної допомоги в європейських державах. Було б також неправильно ідеалізувати гуманізм Відродження. Адже гуманістичні ідеї моральності призначалися вищим соціальним верствам, що мали можливість здобувати освіту. Люди, які проголошували гуманізм, мали доступ до античної культури, знали мови (знання латинської мови, літератури, риторики було істотною ознакою Відродження).

Нові соціальні ідеї, що генерували в епоху Відродження, торкнулися й самої церкви. Католицька церква з її нескінченними вимогами пожертвувань, численними випадками непристойної поведінки первосвящеників, які оточували себе розкішшю, суперечили їхнім же настановам для простих людей жити скромно, задовольнятися найнеобхіднішим. Особливе незадоволення, обурення в щиро віруючих людей викликало явище безсоромної торгівлі індульгенціями –

грамотами про відпущення гріхів, які видавала католицька церква від імені папи римського.

Почався християнський церковно-релігійний, духовно-суспільний та політичний рух оновлення в країнах Західної та Центральної Європи в XVI ст. Він був спрямований на повернення до біблійних першоджерел християнства, набувши форми релігійної боротьби проти католицької церкви папської влади. Цей рух одержав назву Реформації (у перекладі з латинської мови – перетворення, виправлення).

Наслідком значних потрясінь, викликаних Реформацією, стало виникнення протестантизму – нового напрямку в християнстві, ідеологами якого були німець Мартін Лютер (1482-1546), француз Жан Кальвін (1509-1564), швейцарець Ульріх Цвінглі (1484-1531). Представники протестантизму (у перекладі з латинської мови означає «той, що прилюдно доводить»), намагаючись перетворити віру в Бога на внутрішній світ людини, виступили проти зовнішньої релігійності, духовного деспотизму католицької церкви, що нав'язувала своє світорозуміння, натомість – за спрощення і здешевлення культу, щоб кожен мирянин міг звертатися до Бога без посередників.

Основна ідея протестантизму, сформульована Мартіном Лютером, полягає в тому, що людина рятує душу не через церкву, а через віру у викупну жертву Ісуса Христа. Божественна справедливість розуміється не як покарання і подяка, а як активність, що виправдовує людину. В очах Бога немає праці високогідної або такої, до якої можна ставитися зневажливо. Бог призначає людей до того чи іншого виду діяльності, вкладаючи в них різні таланти або здатності, і обов'язок кожної людини старанно працювати, виконуючи своє покликання.

Нова течія в християнстві по-іншому відбивала складні уявлення про рівність людей, внутрішню свободу, стимулювала особисту активність індивіда. Видатний німецький економіст, соціолог, історик культури М. Вебер (1864–1920) довів, що така етика протестантизму відповідала духу капіталізму й зіграла величезну роль у його становленні [12].

Реформатори запропонували нові підходи й у сфері соціальної політики, що знайшло відбиття в модернізації систем соціальної допомоги європейських країн в XVI ст. М. Лютер, критикуючи сформовану практику милосердя, відзначав її нерозбірливість, безсистемність, що сприяли зростанню «професійного» жебракування. Разом із моральною місією віруючого допомагати ближньому М. Лютер ставив і важливість особистої праці й самовідповідальності. Він обґрунтував необхідність диференціювати жебраків на здатних працювати й непрацездатних. Перших зобов'язували працювати, другі мали право одержувати допомогу. Діти жебраків повинні були навчатися ремеслу. М. Лютер запропонував місцевий, територіальний підхід до піклування про старців: цим займалися церква, а також органи місцевого самоврядування, збираючи на забезпечення зазначеної діяльності спеціальні податки. У той же час мандрівних жебраків виганяли з міст.

У кінці середніх віків церковно-монастирська система благодійності стає менш регульованою, з'являються юрби професійних жебраків. Становище

погіршили епідемії чуми, які загострили соціальні проблеми. Натовпи злидарів стали небезпечними для суспільства. Церква вже не могла самостійно займатись благодійництвом.

Значна частина розорених селян і городян, яких виганяли на вулицю, була змушена розпродавати своє майно за безцінь. Розтративши останні кошти, багато з них ставали злодіями і жебраками. За чинним тоді законодавством навіть за дрібну крадіжку людей страчували. Наприклад, в Англії в XVI ст. за крадіжку майна вартістю вище тринадцяти з половиною пенсів винного засуджували до шибениці. Порівняно з цим невелике порося тоді коштувало в три-чотири рази більше, ніж 13,5 пенсів. Тож життя людини прирівнювалося до невеликої жмені розмінних монет [95,99].

Ставши жебраками не зі своєї волі, селяни й городяни найчастіше перетворювалися на нещасних бурлак, замикалися у собі й втрачали будь-який інтерес до життя. Інша частина злидарів опановувала «професійні навички жебраків». Відомий письменник Марк Твен у повісті «Принц і жебрак», відтворюючи події XVI ст. в Англії, наводить цікаві відомості про «мистецтво жебракування», почерпнуті ним із книги «Англійський бродяга» (Лондон, 1665 р.). Тут описана «технологія виробництва» підробленої виразки, що повинна була викликати в людей співчуття й спонукати їх до милостині. Для того щоб зробити таку штучну рану, готували «тісто» із негашеного вапна, мила й іржі. Цю суміш накладали на ногу, а потім міцно обв'язували ременем, у результаті чого шкіра швидко облазила, оголюючи пошкоджене тіло. Потім ногу натирали кров'ю, і вона набувала темно-бурого кольору. Це місце перев'язували брудними ганчірками, але так, щоб жахливу виразку було видно, щоб викликати співчуття перехожих [51]. Світ професійних жебраків поповнювали також злочинці «за покликанням», ледарі, які були цілком задоволені своєю долею. Величезні юрби бідняків заповняли багато доріг і міст середньовічної Європи.

У цей час держава нормативно-правовим способом намагається регламентувати відносини суспільства й жебраків. Старцювання офіційно визнають соціальним злом. Силкові методи впливу на жебрання стають основними. Порушники несуть карну відповідальність аж до страти.

Каральна спрямованість політики відносно жебраків простежується в англійському законодавстві 30 – 40-х рр. XVI ст. Так, законодавчий акт 1530 р. передбачав покарання працездатних жебраків в'язницею, батогами й примусовим відсиленням на батьківщину. За законом 1536 р. тих, хто не мав дозволу (посвідчення) збирати милостиню, суворо карали. Звичайною практикою тоді було ув'язнення бродяг у колодки, прилюдні бичування. У ринковий день їх везли через усе місто, б'ючи до крові. Потім ці бурлаки присягалися, що вони повернуться на батьківщину й почнуть працювати. У випадку вторинного затримання їм відрізали половину вуха. Якщо жебраки попадалися втретє, то їх страчували [95,100].

Жорстокі заходи істотно не знижували гостроту проблеми жебракування. Навпаки, вони підсилювали озлобленість нещасних людей. Не дивно, що в масових народних виступах брала участь велика кількість злидарів. Одним із

таких виступів було повстання Кета в Англії XVI ст. Життя показувало, що переважно каральними засобами держава не могла вирішити проблему масового старцювання. Суспільство потребувало організації реальної державної допомоги бідним та жебракам.

Саме в пізньому Середньовіччі закладено початок формуванню системи державного піклування про бідних та осіб, які потребували підтримки. Про це свідчать відповідні закони про бідних і жебраків, прийняті в 1597 і 1601 рр. англійським парламентом. За законом «Про забезпечення бідняків» (1597) розрізняли три категорії бідних: працездатні, непрацездатні, діти незаможних батьків. Працездатним пропонували роботу. Тих, хто не бажав працювати, карали. При цьому ставили на перший план організацію їхньої трудової зайнятості. Для утримання непрацездатних бідних передбачалося відкрити спеціальні богадільні. Дітей незаможних осіб церковні старости й наглядачі за бідними могли за згодою двох мирових суддів віддавати на навчання до ремісників для здобуття професійних навичок.

Тоді ж, у 1597 р., в Англії був прийнятий ще один закон, що стосувався жебраків. Він називався «Про шахраїв, бродяг і працездатних жебраків». Цим законодавчим актом відмінялися всі попередні закони з цього питання, що містили наджорстокі заходи покарання. Новий закон визначав, кого варто відносити до зазначених у його назві категорій населення. Цікаво, що серед інших груп населення, які підпадали під його дію, значилися мандрівні студенти, віщуни, вуличні співаки, бродячі актори й ін. Спочатку усіх їх затримували, били по оголеній спині, а потім, пересилаючи із приходу в прихід, оселяли на батьківщині. Якщо ж такі методи на них не діяли, то бродяг розселяли у виправні будинки або засиляли довічно на галери, або висилали із країни. Подібні заходи щодо «професійних» жебраків діяли тоді й у Франції. Тут найчастіше безробітних зараховували до бродяг, яким загрозували в'язниця або каторжні роботи на галерах. Феномен жебрацтва у Середньовіччі описано у кількох публікаціях [95,97–106;96,120–126 та ін.].

В Європі таке державне піклування здобуло системний характер лише в період пізнього Середньовіччя. Воно містило в собі засоби сприяння організації нагляду за бідними, контролю за влаштуванням муніципалітетами громадських робіт, а також створення притулків, лікарень, госпіталів для бідних та робочих домів. Робочі будинки як форма примусового залучення до праці бродяг набула суттєвого поширення із другої половини XVI ст.

Певні зміни торкнулися такого суб'єкта соціальної допомоги, як сім'я. У XVII ст. сімейна допомога стає обов'язковою й отримує нормативно-правову основу в державному законодавстві європейських країн. Відповідно до закону батьки були зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних дітей і, навпаки, дорослі діти мали відповідати за забезпечення старих батьків. Ця норма міститься в законодавстві практично всіх європейських країн і в наш час. Сім'я як соціальний інститут, суб'єкт соціальної допомоги, на відміну від інших інститутів-суб'єктів допомоги, має регламентацію відносин допомоги і за

законами (владна нормативно-правова база), і за неписаним правом (звичаї, традиції, мораль).

У цілому можна констатувати, що поступове зміцнення позицій державної влади, банкрутство середньовічної системи безконтрольної роздачі милостині, що призвело до професійного жебрацтва, розвиток мануфактурного виробництва і ускладнення соціальної організації суспільства, нові уявлення про місце і роль бідних людей у суспільстві створили умови для переходу питань соціальної опіки з-під повноваження церкви до сфери державного управління.

З XVI ст. оформлюються владні організаційні структури й з'являються посадові особи, державні та муніципальні соціальні заклади, що здійснюють соціальну допомогу, соціальну роботу. Найчастіше влада підпорядковувала собі вже існуючі установи допомоги, що належали церкві. Відповідно замість священнослужителів функції соціальних працівників почали здебільшого виконувати світські особи професійно або на громадських засадах. Набули визнання погляди протестантської церкви до конфесіонального милосердя, їх стали застосовувати на практиці. Під впливом процесів секуляризації та трансформації суспільних поглядів католицька церква також поступово змінює свої підходи до конфесіональної допомоги, милостині.

3.2. Особливості соціальної допомоги на українських землях у XIV – XVII ст.

Давньоруська держава із центром у Києві створила сильну централізовану владу на чолі із князем. Поступово до складу держави були приєднані і деякі неслов'янські народи. Однак на зміну періоду розквіту Київської держави в другій половині XI ст. поступово прийшов час феодальної роздробленості. У XII ст. Київська Русь розпалася на 12 князівств (земель), у XIII ст. на теренах Русі налічувалося 50 князівств, у XIV ст. – 250 [36,93]. З часом відбувся й занепад культурного, політичного, економічного життя. Руйнування величезних, політичних конгломератів на зразок Київської Русі був типовим явищем доби середньовіччя. Так, на Заході ще до піднесення Києва дуже короткий час проіснувала створена Карлом Великим імперія Каролінгів, а на Сході – від Тихого океану до Карпат – простягалися неозорі володіння монголо-татар, що також розпалися після завоювання Києва лише за кілька поколінь. Після розпаду Київської Русі естафета державності перейшла до Галицько-Волинського князівства, яке продовжило традиції Київської Русі й стало її завершальним етапом.

Далі розпочалася литовсько-польська доба в історії українського суспільства, яка охоплює майже три століття – з 40-х рр. XIV ст. до кінця 40-х рр. XVII ст. Цей період доволі чітко поділяється на два історичних відрізки – литовський, що характеризувався первісно збереженням автономних прав українських земель (князівств) у складі Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтійського, і польський період, характерними ознаками якого стала політика майже повного підпорядкування українських етнічних територій

соціально-економічним, політичним, культурним, релігійним тенденціям Королівства польського.

Можна стверджувати, що, з одного боку, інкорпорація українських етнічних земель до Польської держави сприяла розвитку господарства, торгівлі й, у цьому сенсі, певному економічному прогресу українських земель. Однак, з іншого боку, у суспільному значенні українство підпадало під соціальний і етнополітичний гніт, негативними наслідками якого було, зокрема покріпачення селянства (Литовські статuti 1529, 1566, 1588 pp.), а для панівних прошарків (магнатів, шляхти, духовенства православного віросповідання) – обмеження державних та адміністративних прав. Українське суспільство опинилося перед загрозою перетворення на селянську націю за умов, коли населення міст було представлено у своїй основній масі неукраїнськими національними групами. Православних українців не допускали до ремісничих цехів та управлінських структур міст, вони мали обмеження в користуванні здобутками міської цивілізації.

До етнополітичного й соціального пригноблення українців додавався релігійний і культурний гніт: насильницьке покатоличення, утиски православної церкви, обмеження права отримувати освіту рідною мовою.

Незважаючи на велику шкоду, якої завдали українському народу монголо-татарські спустошення, чужинські впливи, війни та чвари, закладені із часів Київської Русі, традиції благодійницької діяльності не були забуті. Значну соціальну допомогу вразливим верствам населення у вказаний період продовжували надавати монастирі та церква. Крім релігійної і просвітницької діяльності монастирі розвивали різного роду ремесла, садівництво, городництво, надавали притулок і допомогу бідним, осиротілим, потерпілим від лиха.

Що стосується церкви, то вона поступово перетворилась на духовний центр, що поєднував у собі храм, школу і шпиталь. У храмові дні (празники) біля церков улаштовувалися громадські обіди, обдаровування старців, калік, сиріт. Заохочувалася милостиня й в інші дні.

Основний тягар соціальної допомоги на селі взяла на себе громада, яка відповідала за всіх її членів, особливо за злидарів, жебраків, волоцюг, бродяг. Згідно зі статутом вона була зобов'язана утримувати вбогих, а панський двір мав дбати про забезпечення їх певним заробітком, видачу готівки для придбання найнеобхіднішого. Керівники громади мали організувати притулок убогим (у спеціальному будинку або вільних хатах). Перестарілим, а також збіднілим сім'ям односельців допомагали харчами напередодні свят, особливо Великодня й Різдва.

Безвідмовною була громадська підтримка погорільців. Громада зі своїх коштів або заможні селяни із власних запасів допомагали потерпілим одягом, харчами, насінням, будівельними матеріалами, улаштовували толоку для зведення житла. Особливу турботу проявляла громада щодо сиріт і вдів. Для опіки над сиротами створювали сирітські ради.

Специфічним різновидом громад виявились церковні братства, які брали активну участь у вирішенні багатьох соціальних проблем своїх членів і тогочасного українського суспільства. Братства виникли в критичний для України час, коли утиски рідної культури та православної віри досягало своєї вершини.

Саме тоді на громадську арену виступило міщанство – верства українського суспільства, яка досі відігравала незначну роль в історії держави. Воно взяло на себе справу оновлення церковного й духовного життя українців, порятунку віри й народності.

Великий вплив на устрій і організацію наших церковних братств мали ремісничі цехи, у яких організовувалось населення міст, де діяло магдебурське право. Як у цехах, так і в братствах вводили обов'язкові організаційні статuti, що окреслювали права та обов'язки. Головним осередком братського руху на українських землях вважають місто Львів. Найстарішими братствами на Україні були Львівське Успенське та Луцьке Хрестовоздвиженське.

Займаючись різними ремеслами, та особливо торгівлею, у XV ст. львівські міщани значно поліпшили своє матеріальне становище. У Львові зросло число українських крамниць і будинків. Дехто з міщан нажив дуже велике майно. Підвищення економічного добробуту заохочувало міщан до суспільних та церковних справ. Відповідно до своїх громадських прагнень вони гуртувалися в братств. У Львові їх було декілька, найстаріше – Успенське (1439). Спочатку його діяльність зводилась до опіки над церквою: братчики в складчину купували свічки, ікони, щороку на свято Успіння робили великий бенкет. Також вони допомагали біднішим своїм членам або їхнім родинам, разом проводили урочисті поховання, виховували в собі риси солідарності і взаємної допомоги. Згодом братська організація зміцніла і розпоряджалась значними фондами. У 1574 р. Успенське братство допомогло Івану Федоровичу (Федорову) спорудити друкарню.

Членами братства могли бути всі, хто бажав: і чоловіки, і жінки. Ознайомившись зі статутом, вони проголошували в церкві присягу, після чого записувалися до братського реєстру і сплачували грошовий внесок. Звичайно, головна влада була зосереджена в руках двох старійшин. Вони призначали день і час зібрань, у них зберігались кошти: в одного був ключ, у другого – скринька із грошима та документами. Старійшини мали бути і суддями: братчикам заборонялось звертатись до суду духовного чи світського. Церковні старости, крім догляду за будівництвом храмів, шпиталів, шкіл завідували церковним майном, книгами, різним скарбом братства. Їх обов'язком було також розшукувати старі літописи. Шпитальні наглядачі виступали посередниками у викупі козаків із турецької й татарської неволі. Чотири рази на рік відбувалась урочиста церковна служба, після якої братчики влаштовували розкішні обіди для жебраків, калік, хворих і сліпих.

Найперший обов'язок кожного братчика – відвідати хворого, зарадити йому, повідомити братство про біду. Ця згуртованість, монолітність, взаємовиручка також мало виховувати почуття взаємної любові, великої єдності. Почесною місією братств була побудова шкіл на Україні, залучення українського трудящого люду до освіти, створення народних книгозбірень, розшук і зберігання історичних літописів, книг, документів.

Першою братською школою підвищеного типу в Україні стала школа Львівського братства (1586 р.). За її зразком відкрилися братські школи в

Перемишлі, Києві, Вінниці, Кременці, Луцьку та ін. Організація навчального процесу в школах була достатньо демократична. Там навчалися діти різних станів, ставлення вчителя до учня визначалося не за станом, а за успіхами в навчанні (учень займав місце на лаві під час занять залежно від успіхів у навчанні, але не за походженням), ректора і вчителів вибирали на загальних зборах братства. Навчання в школі було платне, хоч найбіднішим учням надавалась допомога. Батьки в присутності двох свідків уклали зі школою письмову угоду, де зазначались форма оплати, те, чому школа повинна навчити дитину, а також обов'язки батьків зі сприяння дітям у навчанні.

У братських школах не тільки давали ґрунтовні знання, а й прищеплювали моральні якості. Статут Львівської братської школи пропонував вчителям кожен суботу й неділю проводити бесіди на різні теми, а також навчати дітей юнацькій моралі: як вони повинні поводитись в церкві перед Богом, у домі перед рідними своїми і як їм завжди бути добродіями. Одним із викладачів братських шкіл був учений, друкар, видавець, церковний діяч, архімандрит Кирило Ставровецький-Транквіліон (1581–1646). Збереглися свідчення, що в його творах досить сильно звучали соціальні аспекти [64].

Зокрема, багатство мислителів вважав виявом морального занепаду, окреслюючи світ зла як світ багатіїв, церковних владик та світських вельмож, які мають можливість, наприклад будувати школи й друкарні, але не використовують її. Він констатував факт нелюдського, варварського ставлення заможних до своїх слуг та кріпаків. Вони забували про те, що бідні за своєю людською природою їм брати, носії образу божого. Кирило Ставровецький критикував суспільну нерівність, пропагуючи ідеї братерства й рівності всіх людей і ґрунтуючись при цьому на релігійних засадах, згідно з якими Бог створив людей рівними й наділив їх розумною та безсмертною душею.

Таким чином, братства виконували благодійницькі функції: допомагали бідним, удовам, сиротам, хворим, будували друкарні, церкви, шпиталі, оберігали пам'ятки історії, культури, викупували бранців із татаро-турецької неволі. У відкритих ними школах молодь виховували в дусі людинолюбства, побожності, милосердя.

Велику просвітницьку і соціальну діяльність здійснювала Острозька школа-академія – одна з перших шкіл вищого ступеня в Україні і найвизначніша серед православних навчальних закладів XVI-XVII ст., які відкривали українські меценати. Вона була організована князем Костянтином Острозьким на його кошти в 1576 р. З тих пір їй призначалась відповідальна історична роль – протистояти колонізаторському впливові на українську та білоруську молодь католицько-єзуїтських навчальних закладів. Тому в навчальному процесі багато уваги відводилось вихованню в учнів почуття патріотизму, любові до культури, мови, традицій свого народу.

Племінниця Костянтина Острозького, Гальшка Іллівна Острозька (1539–1582) у своєму заповіті передала значну суму коштів на матеріальну підтримку академії, на шпиталь та монастир святого Спаса, що знаходився недалеко від Луцька. Подібний благодійний вчинок зробила одна із засновниць Київського

братства, монастиря і школи при ньому, Єлизавета (Галина, Галшка) Василівна Гулевич (1575–1642), відома як Галшка Гулевичівна. Вона переписала свої спадкові землі на Подолі в Києві на братську школу, готель, будинок для сиріт і монастир.

Треба зазначити, що з початку другого десятиріччя XVII ст. центр релігійного, національного, культурного життя перемістився зі Львова до Києва. У 1615 р. в Києві було засновано братство, до якого вступив гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (1582–1622) з усім військом запорізьким. Таким чином, створена братська школа мала чимало покровителів серед знатних людей того часу, а козаччина офіційно перейняла протекторат над культурно-національним рухом у Києві. Сагайдачний, похований 1622 р. у братській церкві на Подолі, за п'ять днів до смерті склав заповіт, записавши кілька тисяч золотих на Київське братство й півтори тисячі – на Львівське, спеціально на науково-просвітні потреби.

Серед меценатів українського народу треба відзначити Петра Могилу (1596–1647) – молдавського боярина, київського митрополита, який зробив значний внесок у культурно-релігійний розвиток. Він ужив багатьох заходів для оновлення київських святинь: організував реставрацію собору св. Софії, Михайлівського храму Видубицького монастиря, церков Трьохсвятительської та Спаса на Берестові; на місці руїн Десятинної церкви – будівництво нової. Великої поваги заслуговує його діяльність на культурно-просвітницькій ниві. У 1631 р. відкрив Лаврську школу, яку після злиття із братською в 1632 р. реформували в колегію за типом вищих західноєвропейських шкіл. Петро Могила заповідав колегії все своє майно, кошти і цінності: бібліотеку, будинки, дворові місця на Подолі, половину худоби та інвентаря зі свого хутора Непологи, село Поздняківку, більше 80 тис. злотих, срібний посуд, свій одяг митрополита й митру, прикрашену сімейним коштовним камінням, хрест і навіть тканини (на одяг студентам) і просив берегти колегію як єдину цінність його земного життя. Пізніше цей навчальний і культурний заклад був під опікою гетьманів Б.Хмельницького, І.Самойловича, І.Мазепи, І.Скоропадського та ін.

Великим покровителем української церкви й меценатом національної просвіти був Іван Мазепа (1639–1709). Він надав кошти на побудову багатьох величних церков і монастирів у Києві, Чернігові, Переяславі й інших містах, навіть селах, спорудження нової великої будівлі Могилянської Академії, фінансував цю інституцію, щоб уможливити здобуття освіти «всякому з малоросійських дітей, що хочуть навчатись», фундував школи, бурси й шпиталі, усіма способами сприяв розвитку просвіти й мистецтва. Гетьман наділяв землями українські монастирі, які були в ті часи осередками просвіти через свої школи й друкарні.

Взагалі українське козацтво було унікальним соціальним феноменом, яке захищало права і вольності українства, і, поступово набираючи силу, перетворилося на впливовий та активний чинник історичного поступу суспільства. Зумівши швидко сконсолідуватись, українські козаки створили й власну форму державності із чіткою вертикаллю доволі жорсткої, відносно

демократичної законодавчої, виконавчої, судової влади під назвою Запорозька Січ.

Тут започатковано самобутні зразки благодійних установ та прояви соціальної опіки. У поселеннях запорожців типовим явищем була церква, з одного боку якої знаходився шпиталь, а з іншого – школа. Запорізькі козаки приймали на виховання хлопчиків-сиріт та напівсиріт. Ця традиція відображала спосіб і характер козацького життя. Спілкування з козаками-інвалідами, літніми людьми виховувало в дітей доброту, милосердя, співчуття до чужого болю і водночас патріотичні почуття, а для літніх людей воно було розрадою.

На берегах річки Самари, у Трахтемирові під Каневом, у Лебединському монастирі поблизу Чигирини, при Левківському храмі біля Овруча – скрізь по Україні діяли благодійні установи для поранених і старих воїнів Запорізької республіки. Було таких шпиталів за даними джерел у Ніжинському полку – 138, у Чернігівському – 118, у Лубенському – 107, у Переяславському – 52, у Полтавському – 42 і т.д. Вони являли собою водночас і лікарні, і притулки, і громадські осередки для тих, хто не міг боротися й працювати, про кого дбало тогочасне українське суспільство.

Запорізькі козаки завжди гостинно приймали заїжджих людей. Будь-хто міг прийти до куреня жити, харчуватися, не дякуючи за це. На Січі ніхто не докоряв старим за те, що вони не в змозі самотійно заробляти на хліб. Самотні козаки жили у бурдюгах – простому помешканні землянкового та напівземлянкового типу. Двері таких осель не зачиняли, а тому кожен, хто мав потребу, міг знайти там притулок. Оскільки поряд не було ні родичів, ні друзів, господар зустрічав гостя, як рідного батька. Якщо козак йшов у похід, то він не лише не зачиняв бурдюг, а ще й залишав на столі продукти для приготування їжі. На схилі літ деякі козаки йшли в монастир ченцями, проте більшість доживала свого віку в куренях.

Накопичення певних матеріальних статків у руках козацької старшини дозволило їй виконувати благодійницькі функції: будувати величаві церкви, монастирі, шкільні будинки. В цілому, можна зробити висновок, що в Запорізькій Січі виявлялись державна (громадська), особиста благодійність, зберігалась й заохочувалась філантропічна функція церкви.

РОЗДІЛ 4. СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ У XVII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

4.1. Причини реформування системи соціальної допомоги в Європі та Америці

У кінці XVII – на початку XVIII ст. в Європі відбувається реформування системи соціальної допомоги, викликане новими економічними та соціальними умовами. Здійснюється перехід від мануфактури до машинного, або фабрично-заводського виробництва. На зміну ручним знаряддям праці приходять механічні – з'явилися парова машина, свердлильний і токарський верстати, прядильна техніка, механічні знаряддя в сільському господарстві (молотарка та ін.). Машинне виробництво забезпечило небачену раніше продуктивність праці. Нагромаджені капітали, одержані за рахунок колоній, починають активно вкладати в торгівлю, у сферу промислового виробництва, що пришвидшує розвиток товарно-грошових відносин, закріплення ринкових відносин.

Індустріалізація, становлення нових виробничих відносин зумовили трансформацію способу життя людей: втратили свою колишню значимість сільська громада, велика сім'я, релігійні об'єднання. Міграція селян призвела до подальшого зростання міст і міського населення, появи великої верстви населення – вільнонайманих робітників. Також у суспільстві з'являються інші великі соціальні групи – буржуазія, клас, що володіє засобами виробництва й живе на прибутки від найманої праці, і пролетаріат, наймані робітники, позбавлені власності на засоби виробництва й змушені продавати робочу силу, передусім на фабриках. Складалася нова соціально-економічна ситуація, яка вимагала й нових підходів до вирішення питань надання соціальної допомоги.

Нові погляди на систему соціальної допомоги були спричинені не тільки новими виробничими відносинами, але й світоглядними чинниками, змінами в суспільній свідомості. У цей період поширюються нові суспільні переконання. Зокрема, це стосується теорії природного права, елементи якої зустрічаються ще в стародавніх філософів (стоїків, Аристотеля), а також у мислителів епохи середньовіччя, які розглядали природне право як різновид божественного закону. Таке розуміння права обґрунтовувало феодальне правління. Носії нової, буржуазної ідеології вкладали в поняття природного права інший, ніж античні та середньовічні вчені, зміст: вважали, що воно існує незалежно від божої волі. Ідею природного права активно використовували в XVII – XVIII ст. для критики феодальних порядків як таких, що суперечать природній справедливості.

Одним із перших ще в середині XVI ст. цю світоглядну і політичну проблему розробляв і пропагував Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566). Він народився в с.Оріховці Перемишлянської округи Руського воєводства. Початкову освіту здобув у Перемишлі. Потім навчався у Краківському (з 1526 р.), Віденському (з 1527 р.), Віттенберзькому (1529 р.), Падуанському (1532), Болонському (1540) університетах, удосконалював свої знання у Венеції, Римі, Лейпцигу. Написав брошуру «Про природне право», де, за деякими свідченнями,

висловив прогресивні ідеї для свого часу. Але ця робота до нашого часу не збереглася. Докладніше про це йдеться в різних публікаціях [21,25–29 та ін.].

Найвідомішими в світі теоретиками природного права стали Томас Гоббс (1588 – 1679) та Джон Локк (1632 – 1704). Відповідно до теорії природного права усяка людина від самого народження має право на життя, особисту свободу, рівність перед законом, недоторканість особи, житла, приватної власності. Ніхто не сміє зазіхати на них: ні інші громадяни, ні держава, ні суспільство. Захист природного права людини – основне завдання держави. Такі положення в політичному аспекті сприяли поступовій перебудові системи державної влади й управління. Вони матеріалізувалися в захисті національної економіки, уніфікації податкової системи, кодифікації законів і створенні єдиної правової системи, віротерпимості, піклуванні про освіту й науку тощо.

Значно вплинула на формування суспільної свідомості Велика французька революція (1789–1799 рр.), у ході якої прийнято «Декларацію прав людини й громадянина» (1789 р.). Згідно з нею серед названих уже прав людини були також «право писати й друкувати вільно» і «право висловлювати свої думки». Упроваджувався принцип розподілу влади, сформульований Дж.Локком. Цей принцип передбачав особливий конституційний механізм, за яким встановлювались межі державних повноважень.

Французька революція спричинила цілу низку революцій у країнах Європи (Бельгія, Італія й ін.), підштовхнувши правлячі кола до проведення демократичних реформ. Гуманізація й індивідуалізація суспільної свідомості, зростання соціальної активності обумовили нове розуміння ролі й місця людини в суспільстві взагалі і людини злиденної, яка потребує соціальної підтримки. Жебракування, крайню бідність вважали соціальною патологією – ненормальним людським станом, що суперечить суспільним уявленням про життєдіяльність людини, особистості.

Ідеологію християнського милосердя змінює ідеологія громадянського суспільства, у якій важливе місце займає принцип доцільності щодо суспільної турботи про бідних. Усі, хто був фізично здоровий, мав працювати, а не збирати милостиню. Бідняків залучали до суспільного виробництва. Стимулом до праці слугували економічні інтереси людини, її прагнення вижити, а не вмерти з голоду. Інша справа – громадяни, які не мали фізичної можливості самозабезпечення. У контексті визнання «природних прав» людини допомога цим верствам мала бути обов'язком соціуму піклуватися про слабких своїх членів.

Однак соціальна реальність виявлялась набагато жорсткішою за гуманістичні уявлення. Утвердження капіталістичних суспільних відносин спричинило нещадні методи нагромадження капіталу й одержання прибутку. Люди, щоб забезпечити своє існування, нерідко були змушені працювати по 18 годин на добу. Техніка безпеки була на низькому рівні, тому багато працівників ставали каліками або зовсім гинули.

Дослідники соціальної історії країн Західної Європи середини XVIII – початку XIX ст. відзначають стійке зниження реальної заробітної плати трудящих, погіршення їхнього соціального стану. Робітники харчувалися майже

винятково хлібом і водою, спали на соломі. Факт масового зубожіння у цей час безсумнівний [76]. У цілому в XVIII ст. спостерігалися, з одного боку, зниження заробітків робітників і селян, подорожчання хліба й продуктів харчування, неврожаї, падіння купівельної спроможності грошей, а, з іншого, небувала розкіш привілейованих станів.

В умовах машинного виробництва найманий робітник надзвичайно залежав від стану економіки. Безробітним, який не мав засобів існування, могла стати будь-яка людина через спад виробництва, заміну ручної праці машинами, припинення сезонних робіт, закриття підприємства тощо. Гарантій зайнятості, а тому і самого життя не було. Нерозвиненість законодавства, що регулювало трудові відносини, породжувала ризики порушення умов працевлаштування, домовленостей про оплату праці, обману працівників. Урбанізація, різка соціально-економічна диференціація суспільства в період нагромадження капіталу також призвела до зростання злочинності.

Таким чином, нові умови загрожували існуванню суспільства, вимагали зміни складу елементів соціальної допомоги (інститутів-суб'єктів, механізмів, форм тощо), необхідних для нейтралізації, компенсування впливу цих ризиків, що сформувало систему соціальної допомоги епохи капіталізму.

Конфесіональна модель соціальної допомоги, заснована більшою мірою на ідеології й механізмах церковної, сімейної й общинної підтримки, поступово виявляє нездатність протистояти новим суспільним викликам. Церква поволі втрачає свої економічні ресурси і колишнє місце й роль у суспільстві, сільська громада поступово розкладається. Виникає досить помітний прошарок міського бідного населення, яке працювало на виробництві і потребувало відповідних форм захисту свого соціального стану.

У XVIII ст. значно посилюється роль професійно-групових об'єднань. Останні були потрібні найманим робітникам у першу чергу як форма протистояння соціальним ризикам, породженим капіталістичним способом виробництва, як спосіб самозахисту соціального стану на основі професійної солідарності й взаємодопомоги.

Поряд з об'єднаннями, пов'язаними із професійною діяльністю, виникає й організоване благодійництво. Зародження цього напряму соціальної допомоги зумовлено появою середнього класу, який отримав можливість допомагати безпосередньо, а не через церкву або державу, внести особисту пожертву в суспільно корисну справу не тільки матеріально, але й своєю участю, добровольчими зусиллями, відчутти свою соціальну значимість.

4.2. Влада в країнах Заходу як суб'єкт соціальної допомоги

З XVII ст. на тлі розвитку продуктивних сил суспільства, подальшого поділу праці, формування відповідних суспільних відносин відбувається істотне зміцнення державної влади. Держава поступово створює світську систему підтримки найбідніших верст населення, відповідну нормативно-правову, організаційно-адміністративну й економічну основу. Статус церкви як

домінуючого інституту-суб'єкта соціальної допомоги змінюється: вона підкоряється державній владі, повсюдно проходить секуляризація, переглядаються професіональні підходи стосовно милостині як вияву милосердя з метою зупинити «професійне» жебрацтво. Соціальна допомога поступово переходить від компетенції церкви до сфери державного управління.

У суспільстві виникають нові концептуальні уявлення щодо моделі соціальної підтримки. Основним вважають підхід, заснований на раціональних принципах економічної користі: бідні поділяються на працездатних і немічних. Перші повинні долучатися до суспільно-корисної праці або під впливом економічних важелів, або після відповідної реабілітації. Другі могли претендувати на одержання соціальної допомоги як члени суспільства на основі пріоритету індивідуального (адресного) принципу. Індивід «призначався» відповідальним за свій життєвий сценарій. Системна допомога мала надходити, коли особисті ресурси самозахисту вичерпувались, якщо її надавали раніше, це провокувало утриманство й пороки.

Держава щодалі переймає на себе функції безпосереднього суб'єкта допомоги, створюючи нову нормативну-правову базу відносин соціальної підтримки, законодавчого контролю над суспільними інститутами допомоги бідним. Так, за законодавством, прийнятим у Пруссії 1794 р., бідність розглядали як загрозу суспільній безпеці й порядку, зобов'язували владу піклуватися про них. Згадувана раніше французька «Декларація прав людини й громадянина» (1789 р.) визначила роль держави як суб'єкта допомоги, наділяла бідну людину правом вимагати соціальну допомогу від влади. Це також було сигналом до змін у соціальній політиці інших європейських держав того часу. Влада була змушена шукати суспільно прийнятні перерозподільні механізми й форми державної підтримки. З'являється соціально-трудове законодавство, що захищає соціальний стан трудящих, правила й норми державної допомоги непрацездатному населенню, спрямовані стабілізувати суспільство.

На початку XVIII ст. спостерігався розквіт такого типу владної соціальної допомоги, як робітничі будинки, або, інакше кажучи, трудові будинки. Вони були, з одного боку, формою покарання громадян за асоціальний спосіб життя, а з іншого, формою залучення їх до роботи. Ці заклади створювалися з метою подолати дармоїдство й «професійне» жебракування значної частини населення за допомогою примусової праці. Бідняки повинні були змінити спосіб життя й знайти роботу. Осіб, які ігнорували ці вимоги, карали ізоляцією в соціальній установі, де вони працювали примусово, найчастіше до кінця своїх днів.

Робітничі будинки відкривали відповідно до державного припису в кожному муніципалітеті й фінансували за його рахунок. Контролювали трудові будинки спеціальні державні інспектори. У них утримувалися бродяги, шахраї, повії, розумово обмежені та інші категорії населення. Умови перебування в цих будинках, за оцінкою сучасників, були не кращими, ніж у в'язниці. До початку XVIII ст. подібні заклади діяли практично у всіх містах Англії, Франції, Німеччини, Нідерландів, інших європейських державах.

У кожній країні були свої особливості функціонування таких будинків. Так, у Нідерландах елементи покарання й примусова праця не виключали мінімальний ступінь свободи. Оплата праці робітників становила 25 % від заробітку, інші зароблені кошти йшли на потреби установи. У будинках спеціально виділявся час для читання релігійних книг, молитв. Люди мали право перебувати в соціальній установі 8–12 років. Такий «м'який» тип робітничого будинку існував також в Німеччині [46,237].

Система утримання злидених громадян у робітничих будинках певною мірою сприяла уникненню соціальних катаклізмів, адже примусовою працею змушували «професійних» жебраків заробляти собі на життя, одержувати якусь професію, привчали до щоденної праці, економили кошти на соціальну допомогу, обмежували біологічне відтворення цієї категорії населення, забезпечували дешеву робочу силу на шкідливих і не потребуючих кваліфікації виробництвах.

На початку XIX ст. така система вирішення проблеми бідності себе вичерпує. Майже двовікова практика ізоляції в робітничих будинках дозволила значно скоротити кількість жебраків у європейських містах. Однак у нових соціально-економічних умовах система ізоляції з погляду перевиховання виявлялася вже неефективною. Праця ув'язнених в установах типу робітничих будинків була непродуктивною. Економічне спонукання до праці стало більш ефективним, ніж силове, примусове. До того ж промислова революція була неможлива без ринку робочої сили, працівникам мали надати можливість вільного пересування на ринку праці.

Європейське суспільство змінює свої підходи до системи ізоляції як форми соціальної допомоги також в аспекті прав і свобод громадянина. Відособлювали громадян від суспільства, навіть для надання допомоги, тільки за рішенням суду. Відбулися зрушення і у суспільній свідомості: примусове ізолювання громадян, які не вчинили злочин, перестали сприймати законним і справедливим. Новий підхід допускав, що працездатні бідняки можуть вільно розпоряджатися своєю робочою силою, задовольняючи інтереси суспільства, бути суб'єктами ринку праці. Як свідчить практика, теорія й практика ізоляції бідних не відповідає інтересам суспільства.

Крім робітничих будинків, система соціальних установ європейських держав включала інвалідні будинки, лікарні для бідних, притулки для знайдених дітей, богадільні для старих, що діяли під наглядом муніципальної влади.

Треба звернути увагу, що в кінці XVIII – на початку XIX ст. однією з технологій соціальної роботи, пов'язаною із зупиненням жебракування, став принцип «сприяння». Він відрізнявся від попередніх методів тим, що припускав зустрічні зобов'язання одержувача соціальної допомоги, що полягали в обов'язковій його участі в корисній праці. Уперше такий принцип застосував у Франції Комітет із ліквідації жебракування, створений в період Великої французької революції.

Поряд із принципом «сприяння» широкого поширення набуває адресний підхід, пов'язаний із вивченням становища тих, хто потребував допомоги, виявленням причин їхніх нещасть. Так, в 1843 р. у Пруссії, у м.Ельберфельді,

виникає муніципальна система соціальної допомоги, заснована на вивченні індивідуальних потреб таких людей. Основними елементами нової системи були індивідуальний критерій залучення громадськості, добровольців до участі в соціальній роботі, формування територіальних благодійних структур, закріплення певної кількості клієнтів за кожним піклувальником, централізована структура управління, суворе регламентація розміру й тривалості допомоги, систематичний контроль щодо клієнтів та використання ними засобів допомоги.

У Північній Америці, на відміну від Європи, не було загальнодержавного законодавства про соціальну допомогу. Там графства (великі адміністративно-територіальні одиниці) установлювали свої нормативні правила соціальної підтримки, збирали податки й формували фонди допомоги бідним, розробляли програми з усунення жебракування.

На федеральному рівні здійснювали програми соціальної політики. Так, в 1818 р. починає діяти перша федеральна військова пенсійна програма сприяння інвалідам. Відкриваються федеральні фонди допомоги в зв'язку зі стихійними лихами, пожежами, повеннями. Метод цільових програм і створення відповідних фондів як механізмів акумуляції коштів уперше широко стали застосовувати саме в Америці.

Не одержала в Америці європейського рівня поширення й система ізоляції. Там переважав сільський уклад життя, що зумовлювало використання більшою мірою сімейних, общинних і благодійних форм допомоги, ніж владних. Наприклад, дітей-сиріт, дітей бідняків частіше віддавали на соціальне навчання в родини ремісників або дитячі благодійні організації, ніж до притулків. Однак варто зазначити, що в Америці владна система соціальної допомоги зовсім не поширювалася на чорношкіре населення. Соціальну підтримку афроамериканців мали здійснювати їхні власники, які не виявляли бажання цим займатися. Безправ'я чорношкірих змушувало їх створювати власні форми підтримки на основі самопомоги або самим шукати благодійну допомогу.

На початку ХІХ ст. з'являється ще одна тенденція в реформуванні державної системи соціальної допомоги. Неврегульованість питань, пов'язаних із найманням на роботу, оплатою праці, втратою працездатності, важкими й шкідливими умовами виробництва, високою тривалістю робочого часу, відсутністю елементарних форм охорони праці, високим рівнем травматизму, дитячою зайнятістю, породжувало соціальні ризики, високу конфліктність трудових відносин. Держава під тиском вимог трудящих починає реалізовувати функцію соціального захисту шляхом формування правової бази, що регламентує різні сторони трудових відносин. Уперше об'єктом допомоги стає не бідна або непрацездатна, а зайнята людина.

Першою соціально-трудове законодавство застосувала Англія. У 1802 р. з'являється перший фабричний закон, що став найбільш ранньою спробою поліпшення санітарно-гігієнічних умов праці найманих робітників. Закон визначав заходи щодо попередження нещасних випадків на виробництві, обмежував тривалість робочого дня. У 1842 р. затверджують акт, що забороняє

підземну нічну роботу дітей і підлітків та вперше встановлює урядову фабричну інспекцію.

У Франції та Німеччині правове поле трудових відносин вибудовується в другій половині XIX ст. Так, у Франції в період Паризької Комуни (1871 р.) приймають декрет, що забороняє нічну роботу в пекарнях, відміняються довільні штрафи й утримання із заробітної плати працівників. В 1898 р. ухвалено закон про виробничий травматизм. Згідно з ним роботодавець став відповідати за всі виробничі ризики й виплату компенсації робітникам.

У Німеччині в 1871 р. прийнято «Закон про матеріальну відповідальність». Він установлював відповідальність власників залізничних підприємств за нещасні випадки, які відбулися із працівниками, зайнятими на будівництві й обслуговуванні залізничних колій і складів. У 1883 – 1899 рр. були видані закони про страхування у зв'язку із хворобою, про страхування від нещасного випадку, про страхування через інвалідність і старість. Німеччина стала першою країною у світі, яка ввела солідарну пенсію для всіх працюючих. Фінансування пенсій здійснювалося за рахунок роботодавців і працівників.

Із часом законодавчо встановлені правила й норми, що регламентують трудові відносини, з'являються й в інших країнах наприкінці XIX ст. Стає нормою, коли весь спектр економічних витрат, пов'язаних із питаннями техніки безпеки, гігієни й медицини праці, компенсації втрати працездатності через нещасні випадки на виробництві й професійні захворювання несе роботодавець. Соціально-трудове законодавство виступає як форма соціального захисту працездатного, зайнятого населення від ризиків, що погіршують його соціальне становище.

Таким чином, у XVIII – XIX ст. розвиток продуктивних сил призвів до трансформації соціальної структури суспільства, суспільної свідомості, способу життя значної кількості населення. Інтенсивна міграція населення до міст, погіршення умов життя й праці, масова бідність, безробіття, зростання злочинності, прояв соціального невдоволення показали, що старі механізми соціальної допомоги в нових умовах уже не були достатньо дієвими. Реакцією суспільства на ці виклики було, з одного боку, посилення ролі влади як суб'єкта соціальної допомоги та оформлення більш чіткої державної законодавчої регламентації відносин у цій сфері, формування владної інфраструктури соціальної допомоги, а з іншого, зростання участі інститутів громадянського суспільства в різних проектах соціальної допомоги та децентралізація соціальних дій.

Організованих рис набувають приватна добродійність, професійно-групові об'єднання трудящих. Традиційними суб'єктами соціальної допомоги залишаються сім'я й церква, хоча їх роль помітно знижується. У сфері соціальної допомоги дедалі більшу роль починають відігравати інститути громадянського суспільства, створюються недержавні види соціальної підтримки, які спиралися на добровільність, самоврядність, особисту, колективну ініціативу й ресурси.

4.3. Церковне та світське благодійництво в Європі та Америці

У XVIII – XIX ст. помітно змінюється історична концепція соціальної допомоги з погляду ролі, яку відігравала церква. Процес секуляризації призводить до політичного й економічного ослаблення церкви, зменшення її суспільної значимості, що позначилося на характері відносин соціальної допомоги. Церкву влада перестає розглядати як домінуючий суб'єкт допомоги. Вона звужує свою сферу діяльності як суб'єкт милосердя, припиняють роботу багато церковно-монастирських установ, знижуються можливості церковних приходів. Центральне місце поступово займають держава й інститути громадянського суспільства.

Економічну основу церкви як суб'єкта соціальної допомоги становили пожертвування, заповіді, власна фінансово-господарська діяльність, безоплатна добровольча праця. Церква мала владні економічні преференції як суб'єкт господарювання і не була об'єктом податків і зборів. У той же час, поряд із великою власністю, вона втратила досить важливе стабільне економічне джерело – у XVIII ст. влада практично повсюдно в Європі скасувала церковну десятину. Вилучення земельних володінь у монастирів підірвало економічну основу їхньої діяльності, що вело до поступового закриття монастирських закладів соціальної допомоги.

Можна виділити такі напрямки діяльності церкви в сфері соціальної допомоги: організація соціальної підтримки в церковних округах і монастирях, де зливалися функції місцевого територіального й церковного управління; допомога в соціальних установах церкви; організація релігійних благодійних товариств. Найпоширенішими формами допомоги була підтримка парафій, надання їжі, одягу. Підтримку здійснювали через такі установи піклування: притулки, богадільні, лікарні. Важливе місце в парафіяльній системі допомоги займала діяльність церковно-парафіяльних шкіл, у яких діти бідняків одержували не тільки знання, але й харчування, одяг.

Поступово знижується роль церкви як організації, що генерує ідеологію допомоги. Ця функція переходить до владних і світських (благодійних) структур, що запропонували суспільству нові правові й наукові підходи й способи допомоги бідним.

Натомість розвиток громадянського суспільства в Європі дає сильний імпульс для пошуків організованої благодійності, у тому числі релігійних громадських об'єднань. Фактично вони стали альтернативою церковним структурам допомоги. Туди зміщається центр зусиль, творчих ініціатив і особистих економічних ресурсів індивідів. Населення віддає більшу перевагу самоврядним організаціям, ніж церковно-бюрократичним. Виникають міжнародні молодіжні християнські об'єднання: у 1855 р. – Всесвітній альянс асоціацій молодих християн; у 1894 р. – Всесвітня асоціація молодих дівчат-християнок; у 1895 р. – Всесвітня федерація студентів-християн.

У 1865 р. британський священник-методист Вільям Бут створив євангелічну Християнську асоціацію відродження. Згодом вона була перейменована в Армію порятунку. Організація розповсюджувала ідеї та догмати Біблії за допомогою

проповідей, а також надавала бідним соціальної, медичну, консультативну, моральну й іншу підтримку, включаючи матеріальну допомогу в надзвичайних ситуаціях.

Нині ця організація, яку підтримують протестанти-євангелісти, працює в понад 125 країнах світу. Армія порятунку утримує їдальні для жебраків, нічліжні будинки для жебраків, молодіжні клуби, працює із засудженими та іншими асоціальними елементами суспільства. До сфери її опіки входять люди незалежно від раси, кольору шкіри, віросповідання статі й віку.

Католицька церква дала поштовх до створення нових недержавних благодійних організацій християнського спрямування. У 1897 р. у м. Фрайбург (Німеччина) священник Лоренц Вертманн заснував перший єпархіальний координаційний центр «Каритас» (у перекладі з латинської мови означає «милосердя, жертвну любов»). Спочатку основу діяльності організації становила допомога італійським сезонним робітникам. Згодом почали відкривати дитячі садочки, допомагати хворим та інвалідам, втілювати соціальні програми роботи із хворими на алкоголізм, із жебраками. Пізніше назва «Каритас» поширилося на всі подібні види служіння й на всі аналогічні організації, які з'явилися й в інших країнах. На початку ХХІ ст. такі організації діяли в 198 країнах світу, об'єднаних у міжнародну конфедерацію.

Таким чином, церква ініціює створення й патронує діяльність благодійних організацій релігійного напрямку як нового суб'єкта допомоги, що одержали широке поширення в ХІХ в. Цей феномен відбиває новий стан суспільної свідомості, коли милосердя, опосередковане релігійним світоглядом, зливається з концептами соціальної відповідальності за «слабких» членів суспільства, громадянською солідарністю.

Наприкінці ХVІІІ ст. поряд із благодійними установами, ініційованими церквою, починають активно розвиватися світські (приватні й громадські) товариства, асоціації, агентства. Світські благодійні організації прагнули бути незалежними від церкви як інституту, брати участь у відносинах допомоги на світській основі. Фактор самореалізації, прагнення вирішувати суспільно значимі питання власноруч, спираючись на життєвий досвід, формувати й реалізовувати власні підходи, самостійно визначати сфери впливу допомоги – усе це спонукало до самоорганізації й створення благодійних товариств.

Різноманіття видів благодійних організацій зумовило різні підходи до вирішення соціальних проблем суспільства, породжувало різнобічні форми й способи соціальної підтримки. Така допомога могла бути несистемною, необов'язковою. Однак вона мала й важливий позитивний ефект: на противагу обов'язковій державній (владній) допомозі не підживлювала в певних верств населення настрої утриманства.

Серед чинників, які спонукали одних людей допомагати іншим, могли бути: релігійні мотиви («віддар» у вигляді прощення земних гріхів, щасливе загробне життя); переживання, роздуми щодо трагічності стану бідної люди, соціальної несправедливості (добродійник, здійснивши корисний учинок для окремої людини або суспільства в цілому, одержував певну душевну рівновагу,

задоволення собою); політичні мотиви (суб'єкт добродійності здобував суспільне визнання, що дозволяло йому досягати особистих цілей).

Треба також додати, що найвищим проявом допомоги іншій людині вважають альтруїзм – безкорисливе піклування про благо інших і готовність жертвувати для них своїми особистими інтересами. У сучасних психологічних дослідженнях шляхом опитувань встановлено, що схильність до альтруїстичних учинків позитивно корелюється з відчуттям щастя, задоволеністю собою й своїм життям. Б.Римланд назвав цю залежність «парадоксом альтруїзму» [9, 28].

Світські благодійні організації, які акумулювали пожертвування приватних осіб, стали надавати, наскільки це можливо, системність і впорядкованість філантропічним діям, забезпечувати цільову спрямованість і контроль над благодійницькими зусиллями й коштами.

Збільшення масштабів приватного благодійництва, підвищення його ролі як соціального інституту спонукало владу зайнятися його регулюванням: відкриття благодійних товариств санкціонувалося владними органами, влада встановлювала соціальні й економічні преференції суб'єктам добродійності, контролювала й нерідко частково субсидіювала діяльність благодійних організацій. Влада створювала нормативно-правове поле функціонування інституту благодійництва, що відбивало інтереси суб'єктів добродійності й суспільства в цілому.

Особливим типом благодійних закладів стали школи для дітей, які мали відхилення у фізичному й розумовому розвитку (сліпих, глухонімих, розумово відсталих). Перший заклад для сліпих дітей було створено в Парижі в 1784 р. з ініціативи Валентина Гаюї (1745–1822), відомого французького благодійника, одного з перших тифлопедагогів, організатора перших навчальних закладів для сліпих. Через сто років у Західній Європі налічувалося більше 120 закладів для слабозорих дітей.

За сприяння громадських діячів та приватних пропозицій широке поширення в Європі одержали денні притулки для дітей, які назвали дитячими садками. Вони створювалися для дітей, чиї батьки були зайняті на виробництві, у першу чергу, для найбідніших верств населення. Старші діти навчалися в них основам ремесла, шиття, в'язання й т.д. У середині XIX ст. мережа денних притулків у Франції складалася з 400 закладів.

Серед традиційних об'єктів допомоги з'являються й особливі, що відповідали особистісним пріоритетам і індивідуальному баченню проблем суспільства. Наприклад, виникають товариства емансипації й захисту жінок, товариства влаштування богослужінь для глухонімих, навіть товариство хлопчиків-чистильників чобіт. У Німеччині утворюють «Союз із захисту дітей від жорстокого поводження й експлуатації», який допомагав безпритульним дітям.

До середини XIX ст. у світі не існувало ефективної системи забезпечення лікування поранених у бою солдатів та місць для їхнього безпечного розташування. За ініціативою швейцарського бізнесмена Анрі Дюнанна у 1863 р. у Женеві було створено товариство Червоного Хреста, яке своїм пріоритетом визначило допомогу пораненим і хворим воїнам.

У подальшому ця ініціатива перетворилася в міжнародний гуманітарний рух Червоного Хреста й Червоного Півмісяця, у якому нині беруть участь близько 97 мільйонів добровольців у всьому світі. Метою діяльності руху є захист людського життя та здоров'я, запобігання людським стражданням та їх полегшення, незалежно від раси, релігійних та політичних поглядів.

У Північній Америці також діяли благодійні організації з вирішення проблем окремих груп населення або територій. Законодавство дозволяло не оподатковувати діяльність і власність суб'єктів добродійності. Американською особливістю можна вважати введення приватних благодійних організацій у систему соціальної допомоги штатів. До добродійності висувають такі вимоги, як індивідуальний підхід, зв'язок із конкретною важкою життєвою ситуацією, раціональність, постановка чіткої мети, досягнення конкретних результатів, нездобуття політичних вигод.

Певну роль в організації благодійних товариств США відігравав етнічний принцип. Для забезпечення інтересів і потреб багатоетнічного американського суспільства створюють шотландські, ірландські, французькі, німецькі благодійні об'єднання.

Відбуваються зміни в корпоративній соціальній допомозі, яка існувала ще в період раннього Середньовіччя після утворення торгово-ремісничих гільдій, цехів. Виступаючи як єдиний згуртований колектив, вони відстоювали свої соціальні інтереси, що в умовах відсутності системи правових гарантій забезпечувало захист соціального стану членів професійних об'єднань.

Ці професійні об'єднання займалися виплатою допомог, пенсій, працевлаштуванням своїх членів, допомагали в організації похорону й в інших важких життєвих ситуаціях. Проводилася й культурно-масова робота: створювали бібліотеки, організували самодіяльні спектаклі й концерти тощо. Економічною основою відносин допомоги були членські внески, а також добровольчі зусилля (нематеріальні форми взаємодопомоги). Корпоративна допомога за своїм характером була індивідуальною та адресною.

У період індустріалізації відбувається трансформація інституту сім'ї як суб'єкта соціального захисту людини. Звернемо увагу, що переважна кількість сімей доіндустріального періоду, крім інших своїх функцій (репродуктивної, виховної, господарсько-побутової та ін.), виконувала й виробничу функцію. Сім'я являла собою своєрідний колективний підряд, зобов'язаний виконувати роботу як виробничий осередок. Успадкувавши з давніх часів звичаї взаємодопомоги в межах роду, вона продовжувала виконувати функцію піклування працездатних членів сімейства про непрацездатних (дітей, старих, хворих). Турбота про родичів була гарантією одержання допомоги для себе у важкій життєвій ситуації.

У сільській сім'ї переважали негрошові форми соціальної допомоги: натуральна допомога (їжа, одяг), внутрісімейна реабілітація, послуги й фізична допомога. Якщо ж домогосподарство було нездатне реалізувати захисні функції, то сільська громада допомагала тим, хто цього потребував. Однак не всякий бідняк міг розраховувати на підтримку сільської громади. Вона

підключалася тільки про тих бідних, які були членами громади, або ж залучалися до несення загальних повинностей, покладених на неї [95,123].

Міська сім'я, на відміну від сільської, більшою мірою могла користуватися зовнішньою інфраструктурою допомоги: лікарнями, де можна одержати медичну допомогу, дитячими садками, куди мати могла відвести дитину і зберегти трудову зайнятість, благодійними організаціями, професійно-груповими об'єднаннями, касами взаємодопомоги тощо.

Відтворення соціальних процесів, які відбувалися в XVIII-XIX ст. з погляду сучасності, звичайно, є дещо ідеалізоване. Насправді в реальному житті існувало немало переплетень різних економічних, сімейних та інших ситуацій і варіантів їх вирішення. Наприклад, німецький учений Р.Зідер в монографії «Соціальна історія сім'ї в Західній і центральній Європі (кінець XVIII – XX ст.)» описує становище в графстві Ланкашир, яке було до середини XIX ст. найурбанізованішим регіоном Англії. У найбільшому місті цього графства, Престоні, 23 % родичів мешкали вкупі, у кожному десятому домі – батьки разом з одруженими дітьми (сім'ї із трьох поколінь). Індустріалізація текстильного виробництва супроводжувалася спільним проживанням родичів, тобто створювалися складні форми сімей. Місто розвивалося за рахунок населення, яке жило в окрузі за десять миль від нього. Це сприяло підтриманню родинних зв'язків [34,147–149].

Отже, у XVIII – XIX ст. у Європі та Північній Америці відбувалися істотні соціально-економічні зміни, формувалося громадянське суспільство, що дало новий імпульс розвитку благодійництву. Посилюється державне регулювання соціальної допомоги. Також з'являється організована добродійність, представлена громадськими асоціаціями, фондами, агентствами, метою яких за статутом стала добродійна діяльність. Це певною мірою додало системність і впорядкованість філантропічним діям.

Одночасно благодійництво більше децентралізується. Органи місцевого самоврядування виступають консолідуючим фактором у діяльності різних суб'єктів соціальної допомоги, надають допомогу у своїх власних соціальних установах, а також беруть участь у співфінансуванні установ інших суб'єктів допомоги, ширше використовуються форми допомоги поза установами з індивідуальним, «адресним» підходом.

4.4. Суспільне піклування на українських землях в умовах перебування в складі Російської та Австро-Угорської імперій

У середині – другій половині XVII ст. після Національно-визвольної війни, утворення на українських теренах власної державної організації – Війська Запорозького (Гетьманщини) – відбулася громадянська війна, яка закінчилася Руїною. Наслідки були трагічними: Україна постійно зазнавала демографічних, політичних, матеріальних, територіальних і моральних втрат. Так, різні частини українських земель перманентно переходили під владу Московії, Речі Посполитої або Туреччини, а з кінця XVIII ст. – під владу Російської та Австро-Угорської імперій. Управління на українських територіях поступово уніфіковувалося

відповідно до загальноросійських стандартів, ліквідовувалися елементи демократичного устрою, надбаного в роки національно-визвольної війни, посилюється політичний, економічний гніт народу, цілеспрямовано здійснюється русифікаторська політика, закриваються українські друкарні та школи, українська церква повністю підпорядковується російській та ін.

Метою перетворень, запроваджених в кінці XVII – на поч. XVIII ст. за правління Петра I у сферах державного управління, фінансів, збройних сил та економіки, була побудова сильної централізованої російської держави з режимом абсолютної монархічної влади. За влучним висловом Івана Франка, замість одного вікна, яке Петро прорубав у Європу, «...він позатикав ті вікна в Європу, котрі перед ним були у нас на Україні... Збудував і убезпечив поперед усього ту величезну централізовану машину державну, котра від його часів подвійною вагою і подвійним гнітом налягла на Росію і на Україну» [90,170-171].

За часів Петра I спостерігалось жахливе становище народу й у Росії, і в Україні. На думку таких визнаних у світі дослідників, як В.Й. Ключевського та П.О. Сорокіна, у петровській період були нескінченні податки, які вибивали спеціальні полкові команди, котрі поводитися гірше татарських баскаків часів Батия, відбувалося постійне рекрутування селян у військо, і тому все це вкрай розоряло народ [76,386–396]. Серія модернізаційних реформ у Росії негативно вплинула на розвиток українського суспільства: економічні та людські ресурси спрямовувалися на забезпечення інтересів Московії, насамперед для ведення війн.

Церкву примусово зобов'язують (законодавчо й за допомогою фінансових засобів) виконувати основний тягар надання соціальної допомоги. Приблизно з 1700 р. церковні вотчини стають основними джерелами грошових, хлібних і інших зборів держави. Ці ресурси йшли на військові витрати – на артилерію, солдатів, у тому числі й на покалічених солдатів і унтер-офіцерів, солдатських дітей і дружин, а також на школи й аптеки. Соціальне реформування суспільства, таким чином, визначалося вирішенням тих проблем, які виникали в результаті проведення внутрішньої й зовнішньої політики Росії.

Окремого розгляду заслуговує використання Петром I людських ресурсів з України. Українські козаки були змушені брати участь у військових походах царської армії, боронити південні кордони, які стали російськими, поставляти в армію зброю, провіант, коней та ін. Козаків використовували як робочу силу. Десятки тисяч з них загинуло на будівництві царської столиці Санкт-Петербурга, Ладожського та інших каналів, багато повернулися каліками. Професор Д.І. Багалій у своєму дослідженні [3,103] наводить текст народної пісні про тяжку роботу на каналах:

Ой ви хлопці, прекрасні молодці, Та де ваші рушниці?	Ой летів ворон да із чужих сторон, Да літаючи кряче,
А наші рушниці в пана на столиці, Ми, молодії, сидимо в темниці.	Ой сидить хлопець та над канавою Та жалісно плаче.
Ой ви хлопці, прекрасні молодці, Та де ж ваші жупани?	Ой летів ворон та із чужих сторон, Да летачи в гору крикнув –

А наші жупани поносили пани, Нас, молодих, забили в кайдани! Ой дали нам, хлопцям, широкі лопати, Да послали хлопця молодого Да канави копати.	Ще ж бо я, хлопець, хлопець молоденький, Ой тутечки не привикнув! Ой продай же, тату, та воронії коні Да викупи мене, хлопця молодого, Із темної неволі.
---	---

Люди гинули від суворого клімату, від хвороб та нестатків, а ті, хто залишилися вдома, знищувалися від тих поборів, які до них застосовувалися.

Війни, які вів Петро I, призводили не тільки до значних людських втрат, але до й появи великої кількості людей із важкими формами інвалідності. Для вирішення цієї соціальної проблеми було прийнято достатньо просте рішення – використовувати монастирі для піклування про офіцерів і рядових, що не мають свого дому. Відставні військові приймали чернецький постриг. Для того щоб закріпити вакансії ченців за відставними й покаліченими військовими, Петро I заборонив стригти в ченці з інших верств. Хлібне й грошове забезпечення для них здійснювалося за рахунок доходів монастирів, при цьому розмір окладів коливався залежно від офіцерського чи солдатського чину.

З 1706 р. починають піклуватися про дітей, удів служивих людей, хоча суми, що відпускали для вдів і сиріт, удвічі, а то й утричі були меншими, ніж ті, що виділяли для богаділень і жебраків. Можна стверджувати, що соціальна політика відносно цієї категорії населення в зазначений період проводилася за залишковим принципом [88,87].

Центральна влада підвищує роль губерній у соціальному піклуванні: на них покладається організаційна, фінансова й законодавча відповідальність у цій справі. Вони мали влаштовувати госпіталі для покалічених, старих, німічних людей, «соромних дітей» (позашлюбних дітей), причому губерніям належало самим фінансувати свої соціальні програми.

Позбавленням духівництва фінансової автономії, зосередженням надання допомоги через губернське управління держава спровокувала зростання жебрацтва. У відповідь на це явище з'являються органи контролю й нагляду, які повинні були повертати старців на місця за припискою. Бродяг «ловили» і віддавали «в роботу». Паралельно велася боротьба й проти тих, хто подавав милостиню. Із цією метою в містах створювали спеціальні штати «нарочних поімщиків», які мали стягувати штрафи з осіб (поміщиків, мирян, священників), у віданні яких перебували здорові жебраки. Визначалися санкції до жебручих: спійманих уперше били кийками, удруге або втретє – чоловіків відсилали на каторжні роботи, жінок – у прядильні будинки, дітей – на сукняний двір і мануфактури.

Державний контроль над церквою зачіпав і духовні питання. У «Духовному регламенті» (основному документі, який визначав церковні права) милостиня стали визначати як соціальне зло і водночас було поставлено завдання викорінювати цей звичай.

У підросійській Україні ще досить тривалий час важливу роль у житті громад відігравали церковні братства зі школами й шпиталями. Братства були дуже поширені на Задніпрянщині, на Слобожанщині. Вони підтримували освіту, допомагали бідним, убогим. Окрім братств, на Слобожанщині діяли жіночі спілки «сестриць мироносиць», які брали активну участь в житті парафій.

Російський царизм зміцнював свої позиції. Послідовно збільшувалася земельна власність російських поміщиків за рахунок кращих українських земель. Козацька старшина прагнула одержати права російських дворян і таким чином запроваджувати на своїх землях таке ж кріпацтво, яке існувало в Російській державі ще з XVII ст. Катерина II ліквідувала Запорізьку Січ (1775 р.), ввела на Лівобережній Україні та Слобожанщині кріпацтво (1783 р.). Тарас Шевченко так писав про ті часи:

Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обуть
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! в військо отдають!...
...А онде під тином
Опухла дитина, голоднеє мре,
А мати пшеницю на панщині жне [97,267].

Відробіткова, грошова й натуральна ренти були основними формами експлуатації селян. Важким тягарем на їх плечі лягали державні повинності, насамперед рекрутчина. Погіршувалося їх правове становище. Поміщики втручалися в родинне життя, продавали й міняли кріпаків, розлучаючи членів їх сімей, могли позбавити майна тощо. За правління Катерини II спостерігалися найбільші неврожаї й масштабні вияви голоду, непомірне посилення експлуатації народу, що призвело до майже сорока селянських повстань. Інкорпорувавши українців у владний, військовий, економічний, культурний імперський простір, царський уряд незабаром почав розглядати Україну як, по суті, російський край, невід'ємну частину Росії [82,188–189].

У зв'язку із ситуацією в країні відбувається певна реорганізація системи суспільного піклування. У ці часи в губерніях запроваджували прикази суспільного піклування (з 1775 р.) – установи, що відали цією галуззю діяльності. Однак їх функціонування розгорталося не відразу і не у всіх губерніях водночас. Наприклад, з 1776 по 1787 рр. прикази суспільного піклування існували тільки в 22 губерніях із 51, причому всі вони мали вести самостійну комерційну діяльність, що нерідко супроводжувалося зловживаннями та марнотратством чиновників. Пошуки системи фінансування приказів суспільного піклування відбувалися аж до 1810 р., коли вони перейшли під юрисдикцію Міністерства поліції, а потім Міністерства внутрішніх справ. Тільки тоді фінансові потоки прийняли більш-менш організовані форми. Знову ж таки ці міністерства контролювали не всі території. Справами суспільного піклування у Тверській і

Кубанській областях, в Області Війська Донського, у козачих військах здійснювало з 1840 р. Військове міністерство [88,95-96].

Видозмінювалася державна політика щодо професійного жебракування. У часи Петра I було заборонено працездатним жебракам займатися цим промислом. У разі порушення цього припису чоловіків поміщали в божевільні, а жінок – у прядильні будинки, де вони могли б працювати й приносити користь. Крім того, покарання несли не тільки ті, хто просив милостиню, але й ті, хто її подавав. Останні сплачували пеню.

У період правління Катерини II жебраків також ув'язнювали в будинки для божевільних, де вони одержували їжу, дах, одяг, пристановище. До цих закладів могли також потрапляти «раби непотрібні», «раби ледачі», «сини й дочки, які були своїм батькам неслухняні», «люди буйної та спокусливої поведінки». У будинки для божевільних клієнтів приймали або на деякий час, або назавжди залежно від рішення губернського правління або суду.

Була посилена роль поліції в справі ліквідації професійного жебракування й проведенні профілактики цього явища, а також участі в системі надання соціальної допомоги. Поліція мала опікуватися «хворими, убогими, покаліченими, іншими бідняками та захищати вдовиць, сірих (тобто простих, неосвічених, малокультурних людей). Визначалися й соціальні установи, куди мали направлятися ці категорії соціально незахищених людей: будинки для душевнохворих («смирительные дома»), призначені для людей «непотрібного життя»; «прядильні будинки» – для жінок «непотрібного жіночого буття»; «гошпіталі» – для піклування про сірих, хворих, покалічених, убогих, старих людей чоловічої та жіночої статі»; «сирітські будинки» — для вбогих і дітей, які залишилися без батьків; «інші доми, де від різних хвороб бідних лікують». Ці заклади належало побудувати в кожній губернії за рахунок земських відрахувань [88,92]. Категорично заборонялося піклування про «сторонніх громадян», тобто осіб з інших місць.

Державні структури соціального піклування повністю не вирішували питання соціальної допомоги. Тому паралельно з ними починають розвиватися інститути приватної добродійності, благодійні товариства. Наприклад, для акумуляції коштів окремих благодійників та спрямування їх на підтримку або заснування нових соціальних установ була створена Рада Імператорського Людинолюбного Товариства (1816 р.). Допомога, яку забезпечувало Товариство, мала як постійний, так і тимчасовий характер. Постійні послуги надавали богадільні, заклади безкоштовних і дешевих квартир, навчально-виховні заклади, тимчасову допомогу – медичні, нічліжні притулки, їдальні.

Соціально-економічні зміни, практика соціальної допомоги зумовили потребу теоретичного переосмислення діяльності в цій сфері. Відбувається відмова від теологічного розуміння суспільного піклування як мірила істинності й справедливості. Процес допомоги, суб'єкти й об'єкти допомоги включають до указів і постанов, які є офіційними нормативними критеріями життєдіяльності, цінностями, «правилами суспільної поведінки». Трансформуються параметри та ідентифікатори надання соціальної підтримки. Праця, можливість або

неможливість приносити користь – от ті критерії, на яких ґрунтується нова доктрина допомоги та типологія клієнтів, зокрема із позицій і явищ соціальної норми й соціальної патології.

У XVIII – XIX ст. спостерігалися такі напрями суспільної думки щодо мотивування соціальної допомоги: соціально-адміністративний (реформістський), соціально-філософський, соціально-медичний. Детально ці напрями описано в роботах [88,107–123 та ін.].

Соціально-філософським осмислення проблем суспільного піклування займався Яків Павлович Козельський (1729 – 1794), син наказного сотника з Полтавщини, випускник Києво-Могилянської Академії та Санкт-Петербурзького університету, письменник, філософ-просвітник. Він одним із перших у Європі розробив теоретичні основи соціальної стратифікації суб'єкта на основі його вітальних потреб. У зв'язку з цим учений дає типологію суспільних суб'єктів, поділивши їх на «багату людину», «достатню людину», «недостатню людину», «убогу людину».

Підставою для їх розмежування стає таке поняття як «маєтність» («имение»), домінанта, за якою він класифікував різноманіття соціальних проявів індивідуальності. Цікаво, що Я.П. Козельський використовує слово «убогий», яке більшою мірою зрозуміле українцям, ніж росіянам. «Убога людина» – це та людина, яка не має «стільки маєтності, скільки потрібно на їжу й одяг». Допомогати треба «убогій людині».

Задовго до Г. Мюнстерберга (1863 – 1916), філософа, психолога, одного з основоположників прикладної психології, погляди якого були дуже популярні наприкінці XIX ст., Я.П. Козельський виділяв соціально-психологічні та психологічні аспекти підходу до бідних людей і людей, які потребують соціальної допомоги. Козельський зазначає, що певна альтруїстична поведінка може провокувати негативні девіаційні відхилення, що приводять до різних форм соціальної патології, таких, як «дармоїдство» і «безпутність» [88,109].

Шляхи вдосконалення суспільства Я. Козельський вбачав у поліпшенні законів, накопиченні знань та у принципі «здорового егоїзму», завдяки якому кожна людина чимось поступиться для суспільної користі. Якщо ж несправедливість існуватиме, то людина може скористатися правом «захищатися силою від шкоди, що завдається». На думку М.В. Фірсова, в російській літературі XVIII ст. «справи милосердя» так всебічно й багатогранно, як це було зроблено Я.П. Козельським, ще не розглядалися [88,120].

Треба відзначити розвідки юриста М.Ф.Рожественського (1802 –1872), який досліджував функції поліції в наданні соціальної допомоги та звернув увагу не тільки на соціально-правові аспекти, але й соціально-екологічні, соціально-медичні сторони соціального стану людей. Зокрема, ішлося про правильну організацію поселень, місць розташування різних промислових об'єктів, які можуть забруднювати повітря, воду, здійснювати через це великий вплив на життя й здоров'я жителів. Із цього приводу він давав деякі рекомендації, щодо заборони будувати вище міст за течією рік фабрики й заводи, які виробляють «сморід і нечистоту», необхідності чистити силами самих городян «вулиці,

ринки» та ін. Він розглядав питання утримання пацієнтів у будинках для душевнохворих, давав поради щодо правильної організації їхнього життя, відбору працівників, які працюють із цією категорією клієнтів, ступеня відповідальності персоналу за свою роботу.

У цілому впродовж XVIII – першої половини XIX ст. суспільне піклування в Російській імперії оформлюється в певну систему зі спеціальним законодавством, що регулює діяльність не тільки державних установ підтримки, але й добродійну діяльність серед різних груп, потребуючих допомоги – інвалідів, безпритульних дітей, покалічених військових, сліпих, глухих та ін. Проте вони не могли задовольнити потреби населення через нестачу засобів допомоги, через недолугість адміністративно-господарської системи та загострення глибокої соціальної кризи в умовах розкладу феодално-кріпосницько устрою.

Становище українців під владою Австро-Угорської імперії мало свої особливості. Умови життя в населених українцями землях імперії Габсбургів можна охарактеризувати одним словом: бідність. Після того як у результаті поділів Польщі невеличкі галицькі міста було відрізано від традиційних ринків на Україні, їхня й без того тяжка доля стала ще тяжчою. Галичина мала сумну репутацію однієї з найбільш бідних і відсталих частин імперії.

Більшість західних українців були селянами-кріпаками. За право користуватися вбогими земельними наділами вони мушили відробляти феодалу панщину, що сягала п'яти-шести днів на тиждень. Крім того, шляхта нерідко змушувала селян відбувати різні роботи в панських маєтках і вимагала натурального оброку. Підраховано, що пан отримував десь половину – третину селянського прибутку [82,194].

За часів імператора Йосифа II (1741 – 1790) були проведені реформи. Як прибічник тогочасних європейських теорій мудрого правління він вирішив зробити свою діяльність взірцем освіченого абсолютизму. Імператор наважився скасувати кріпацтво. Землевласникові заборонялося вимагати від селянина більше трьох днів панщини на тиждень, або 156 днів на рік (для найбідніших селян установлювали ще меншу панщину). Суворо обмежувалися додаткові повинності на користь землевласника, закон надавав селянинові право обробляти свій наділ, а також такі особисті свободи, як право одружуватися без дозволу пана, переходити на інші наділи, звертатися зі скаргами на свого пана до суду. Це були значні зміни. Для порівняння треба нагадати, що саме в цей час інша імператриця – Катерина II – запровадила кріпацтво на Лівобережній Україні.

Узагальнено про суспільний захист населення Галичини цього періоду можна сказати, що він здійснювався через установи центральної влади, окружні та губернські органи самоврядування, сільські громади, поміщиків, церкву, монастирі та чернечі ордени.

До 1774 р. у Східній Галичині практично не існувало початкової освіти. Цього ж року австрійці впровадили систему трьох типів шкіл: однокласні парафіяльні, у яких користувалися місцевою говіркою, трикласні з німецькою та польською мовами навчання й чотирикласні, що готували учнів для продовження освіти в середніх школах (гімназіях) та університетах.

У 1784 р., прагнучи мати більше освічених чиновників і священників, Йосиф II заснував у Львові університет, який став першим вищим навчальним закладом такого типу на українській землі. На чотири факультети вступило близько 250 студентів, переважно поляків, а втім були й українці. Оскільки викладачі, здебільшого німці, читали лекції незрозумілими українцям німецькою або латинською мовами, то для останніх було організовано окремих факультет. Викладання тут велось «штучним язичієм», що поєднувало церковнослов'янську мову з місцевою українською говіркою.

Галичани іще раніше прийняли церковну унію з Римом, але вперто тримались свого східного обряду. Протягом двох-трьох століть вони звикли до унії й почали сприймати греко-католицьку церкву як свою національну. Представники ордену василіан опікувались шкільництвом, просвітою, видавали книги рідною мовою, а також надавали соціальну допомогу найбіднішим верствам населення.

Узагальнюючи, можна зазначити, що перебування під імперським пануванням Росії та Австро-Угорщини не покращило життя українців, негативно вплинуло на їхнє національне становище. Як образно висловився відомий історик Орест Субтельний: «...у міру того як образ божественно величної імперії – чи Російської, чи то Австрійської – заволодівав уявою української еліти, згасала її відданість рідному краю» [82,198–199]. Корисна інформація про цей період функціонування благодійництва міститься в цілому ряді публікацій [3;24;62;64 та ін.].

РОЗДІЛ 5. ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ЯК ОКРЕМОГО ВИДУ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)

5.1. Передумови створення перших професійних установ соціальної роботи

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у країнах Америки та Західної Європи практична діяльність у галузі надання соціальної допомоги набуває чітких обрисів професійної роботи. Професія – це рід занять людини, що вимагає від неї певних знань і навичок, а також є для неї, як правило, джерелом існування.

До цього часу механізм здійснення практичної соціальної підтримки був пов'язаний із релігійними, державними, самоврядними, громадськими та іншими інституціями і власне професійність фахівців, які займалися цим, спеціально не виокремлювалася. Вона була складовою частиною якоїсь іншої діяльності. Приблизно із другої половини ХІХ ст. відбуваються помітні суспільні зміни, створюються виразні умови, за яких виникає запит на надання соціальної допомоги як професійної послуги.

Взагалі розвиток суспільства завжди супроводжується все новим і новим поділом праці, тобто розчленуванням окремих видів праці, диференціацією, спеціалізацією трудової діяльності. Такий процес торкнувся й діяльності, пов'язаної з наданням соціальної допомоги. Необхідність виокремлення соціальної роботи як професії зумовлена новими соціальними обставинами, особливостями реальної дійсності.

Стрімкий поступ індустріалізації та урбанізації, з одного боку, викликав зростання старих і появу нових міст, розвивав економіку, але з іншого боку, не всі громадяни, порівняно з попереднім періодом розвитку, могли прилаштуватися до швидкоплинних суспільних процесів, тисячі людей відривалися від усталених форм співжиття, що робило їх уразливими поза родовим простором і перетворювало в маргінальні верстви населення.

Варто звернути увагу на те, що маргіналізація містила в собі не тільки погіршення матеріального становища людини. Порушення сформованих соціальних зв'язків нерідко призводило до руйнування психічних процесів, викликало психологічне напруження, страх, пригніченість, поведінку, що не відповідала загальноприйнятими нормами. Наймані працівники, які не мали приватної власності як економічної основи самопомоги, втративши також і традиційні психологічні способи підтримки, об'єктивно мали потребу в нових формах соціальної допомоги.

Особливо бурхливо процес становлення соціальної роботи як окремої професійної діяльності проходив у США, де після Громадянської війни (1861–1865) гостро постало питання піклування про бідних людей, розумово неповноцінних і засуджених за правопорушення. Ці категорії громадян потрапляли під опіку й захист адміністрацій штатів, а потім Рад штатів із добродійності, психічного здоров'я й пенітенціарних установ. Однак вони ледве

справлялися з різними виявами соціальної патології. У громадському секторі почали з'являтися добровольчі організації й агентства, які надавали соціальну допомогу, наприклад у догляді за дітьми. Але в цілому ставало зрозуміло, що періоди соціального загострення будуть виникати перманентно і треба шукати якісь нові засоби вирішення суспільних проблем.

Пошук нового «соціального інструментарію» соціальної допомоги виявив два напрями, які деяким чином навіть протистояли один одному в розумінні природи соціальних проблем і їх першопричин: одні вбачили це в людині, а інші – у суспільстві.

Перший напрям відстоював думку, що тяжке становище багатьох людей є вираженням природних змін у суспільстві, і тому «хворобу» треба «лікувати», допомагаючи конкретній людині прийняти як належне існуючу дійсність, примиритися із проблемами суспільства, яке поступово удосконалюється. Представники іншого напрямку вважали, що соціальні негаразди – наслідки «хвороб» суспільства, і їх треба позбавлятися за допомогою соціальних реформ, спираючись при цьому на досвід добродійності й милосердя. Цей процес був характерний як для США, так і для низки країн Європи, особливо для Великобританії, Нідерландів, Німеччини. Характерним було й те, що розвиток соціальної роботи на обох континентах стимулював один одного.

У ряді країн до вирішення соціальних проблем щораз більше стали залучати представників громадянського суспільства, своєрідний колективний інтелект. У 60-ті роки XIX ст. у Сполучених Штатах Америки на рівні місцевих органів самоврядування формували громадські Ради добродійності й перетворень (удосконалення). У кожному штаті вони мали свої, інколи доволі різні обов'язки й структуру, але всіх об'єднувало одне завдання – надання консультативної допомоги законодавцям у галузі управління різними соціальними установами. До Рад входили відомі філантропи, добровольці, просто освічені люди того часу, і їхня діяльність не оплачувалася. У 1865 р. члени Рад із різних штатів об'єдналися в Американську Асоціацію суспільних наук. Однак незабаром переконалися у тому, що різні групи людей, займаючись однією справою, наданням допомоги людям, висловлюють різні погляди та мають різні цілі.

Працівники, які безпосередньо піклувались про тих, хто потребував допомоги та здійснювали контроль за її наданням, були більше зацікавлені в розробці, у першу чергу, простих прикладних методик, які можна було б застосовувати на практиці. Прихильники позитивних змін шляхом соціальних реформ висловлювали думки про те, що вирішення практичних соціальних проблем має ґрунтуватися на теорії, на наукових знаннях про людину. Зіткнення правильних, але різних інтересів, набуло достатньо різкої форми. У 1874 р. практичні працівники вийшли з Асоціації й організували своє власне об'єднання – Національну конференцію добродійності (потім її перейменували на Національну конференцію добродійності й корекційних дій). Створення цієї організації вважається початком професійної соціальної роботи.

Саме із цього часу почала набувати суспільного значення організована практична соціальна робота. Початковий етап процесу її розвитку в

американській літературі характеризують як фазу переходу від перших невпевнених кроків до чітких, формалізованих методів.

У 80-х роках XIX ст. у США виникли два професійні об'єднання, що поклали початок двом напрямкам у соціальній роботі. Одна благодійницька організація з'явилася в Буффало в 1887 р., інша – Гільдія сетлментів, тобто сусідів (поселенців-емігрантів), була організована в 1886 р. в Нью-Йорку. Обидві утворено для здійснення практичних дій щодо бідних, знедолених людей. До цих об'єднань залучали освічених людей із вищих і середніх верств населення. Діяльністю товариств особливо цікавились молоді жінки, які вбачали в соціальній роботі можливість підвищити свій соціальний статус і одержати економічну незалежність. Учасники благодійницьких рухів належали, як правило, до певних релігійних конфесій. Більшість з них сповідувала протестантські ідеї, однак серед них були й католики, а пізніше – й іудеї.

Названі організації швидко розвивалися. До кінця XIX ст. у великих містах США й Канади було створено близько ста благодійницьких об'єднань. Що стосується поселень переселенців, то їх кількість уже складала близько півсотні. Такі поселення виникли не лише в США, але й в Англії, Німеччині, Фінляндії й низці інших країн.

Поступово стали виділятися лідери благодійницьких рухів. На чолі руху добродійності, який відстоював важливість розробки практичних методик роботи із клієнтами, була Мері Річмонд (1861-1928). Концептуальна основа цього громадського утворення – визнання того, що причина бідності й соціальних проблем людини міститься в ній самій. Тому треба допомогти людині вирішити свої проблеми, дати поштовх до позитивних змін у її житті. Для цього треба практикувати візити добровольців, які могли бути найкращою формою для встановлення контакту та спілкування з бідняками. Члени благодійного товариства вважали, що такий спосіб має замінити спеціальні установи догляду, які донедавна були головним джерелом допомоги.

У процесі відвідувань дружні візитери, як тоді називали волонтерів у США, вивчали, реєстрували об'єкти соціальної допомоги, визначали те, у чому полягала необхідна підтримка, формулювали зміст та координацію здійснення соціальної роботи. Для членів товариств, які відвідували бідні родини, проводили конференції, де вони зустрічалися з іншими працівниками, обмінювалися досвідом та ідеями. Для них почали створювати перші посібники з викладом основних правил поведінки. Ці організації, на думку американських учених, виявилися попередниками сучасної системи вивчення життя неблагополучних родин і надання їм допомоги.

Серед таких добровольців найбільше було молодих, забезпечених жінок, які вбачили у своїх клієнтах об'єкт виховної роботи і прагнули допомогти їм сформувати розуміння того, що їх нещасне й бідне становище – результат неосвіченості, відсталості або відсутності таких цінностей, як працьовитість, ощадливість, помірний стиль життя, характерний для середнього класу.

Представники іншого добродійного руху займалися проблемами поселенців (сетлментів) і виступали за їх вирішення шляхом реформ у суспільному

середовищі. Активну роботу в цьому напрямі здійснювала Джейн Аддамс (1860–1935). Вона закінчила школу з відзнакою, отримала ступінь бакалавра, вступила до жіночого медичного коледжу (Філадельфія), але через слабе здоров'я змогла провчитися там лише кілька місяців. Вісім наступних років Аддамс провела в пригніченому стані у зв'язку з хворобою, нещастям, невпевненістю в завтрашньому дні (помер батько, який завжди був для неї зразком; мати померла, коли Джейн було всього 2 роки). Ця жінка була однією з перших діячів американського соціального реформізму, активна учасниця руху за надання жінкам однакових із чоловіками виборчих прав.

У 1889 р. вона разом зі своєю подругою Елен Старр (1859–1940), колишньою вчителькою, яка переймалася пошуками релігійної істини, орендували будинок і створили благодійницьку установу Халл-хаус (назва від імені власника будинку Карла Халла). У цьому помешканні протягом кількох років були організовані дитячі ясла, бібліотека, гімнастичний зал, палітурна майстерня, комунальна кухня, художня студія, музей праці, а також пансіон для молодих робітниць. Тут розмістилися десятки клубів, група художників, музична школа й навіть трупа артистів. Жителі кварталу могли брати уроки англійської мови, кулінарії, шиття та літератури. У Халл-хаусі було створено сприятливе середовище, де кожний міг одержати необхідну допомогу. Багато тисяч мешканців бідних кварталів міста відвідували його в різний час. Через два роки після відкриття соціальний центр щотижня приймав до 2 тис. чоловік.

Прихильники ідей Джейн Аддамс і Елен Старр переселялися у квартали бідняків і жили по сусідству з людьми, які потребували допомоги, займалися, в основному, освітньою діяльністю, залучали безробітних до набуття професії й пошуків роботи, організовували дозвілля поселенців. Вихованці Халл-Хауса всіляко підтримували його подальший розвиток. Завдяки сприянню заможних чиказьких філантропів можливості благодійницької організації значно зросли. Вона вже налічувала тринадцять будівель, помітно розширилися освітня, соціальна й рекреаційна сфери діяльності. На думку американських учених, рух сетлментів започаткував групову соціальну роботу.

З часом Халл-хаус перетворився на великий соціальний, освітній, культурний центр, який не тільки надавав широкий спектр різноманітних послуг, але й почав впливати на прийняття важливих суспільних рішень. За ініціативою цієї благодійницької організації в 1893 р. прийнято перший у штаті Іллінойс закон про інспекцію фабрик, через два роки потому видано соціологічний огляд підприємств із потогінною системою праці, густонаселених житлових кварталів і т.д.

За наполяганням благодійницької організації був створений і перший у країні суд у справах неповнолітніх (1889). Джейн Аддамс використовувала свій вплив для розробки законодавства про дитячу й жіночу працю, обов'язкове відвідування дітьми школи, техніки безпеки в промисловості, брала участь у суфражистському та пацифістських рухах. На прикладі Дж.Аддамс можна пересвідчитись, що лідери жіночого руху часто ставали піонерами соціальної роботи або виявляли політичний інтерес до соціальних проблем. Вони

засновували школи соціальної роботи, ініціювали міждисциплінарне й міжнародне співробітництво в галузі соціальної роботи.

Таким чином, формувалися благодійницькі товариства, які застосовували як методи індивідуальної, так і групової соціальної роботи. Використовуючи різні прийоми роботи, членам благодійницьких товариств так чи інакше доводилося співробітничати між собою. Наприклад, працівники сетлментів могли виступати в ролі дружніх візитерів у програмах благодійних організацій. Соціальні працівники почали пошук моделей систематичної роботи зі своїми підопічними, що також було проявом соціальної роботи як виду професійної діяльності.

5.2. Формування науково-практичних підходів до здійснення соціальної роботи

У кінці XIX – на поч. XX ст. з’являються нові погляди щодо того, як слід вирішувати проблеми надання соціальної допомоги. Це були ідеї так званої «наукової добродійності», або «наукової філантропії», – так називали лідери рухів добродійності свою концепцію. Її суть полягала у тому, щоб суспільство усвідомило необхідність того, що соціальними питаннями, добродійністю мають займатися працівники на професійних засадах.

Лідери «наукової добродійності» вважали, що допомога має бути раціональною, із чітко окресленими цілями й очікуваними результатами. Вони критично аналізували спрямованість різних організацій і програм, а також систему управління ними – діяльність місцевих товариств, приватних агентств і соціальних установ місцевих органів самоврядування. На їхню думку, добродійність мала бути розумною та практичною. Із цього випливало, що організувати систему професійної освіти соціальних працівників потрібно за аналогією підготовки лікарів, учителів, священників. Інакше кажучи, ідея добродійності як добровільної активності трансформується в ідею соціальної роботи як систематичної, організованої, заснованої на відповідних знаннях і навичках, професійної діяльності, спрямованої на допомогу соціально незахищеним громадянам.

Усвідомлення потреби переходу від добродійності, що ґрунтується на добровільних основах, до надання допомоги на професійних засадах породжувало питання про гарантований заробіток і відповідну виучку соціальних працівників. Виникала потреба й у назві нової професії. В Європі діяльність соціальних працівників спершу називали «соціальною медициною». У Північній Америці на початку XX ст. загально визнаним став термін «соціальна робота».

Професійний підхід до здійснення соціальної роботи чимраз більше спонукав до пошуків обміну досвідом між фахівцями і поступово втілювався у таку форму, як навчальні курси. У 1898 р. з ініціативи Мері Річмонд для підготовки «дружніх візитерів» у США створено перший національний (загальнодержавний) навчальний заклад – школу прикладної філантропії (нині факультет соціальної роботи в Колумбійському університеті).

Подібні процеси відбувалися й у середині іншого професійного добродійного напрямку, Рухові поселенців, який відразу ж після виникнення пов'язав свою діяльність з освітніми центрами. Джейн Аддамс і її колеги постійно підтримували контакти з багатьма вченими в галузі соціальних наук. Ці контакти й прагнення закласти основу для практичних дій спочатку теж нагадували курси з обміну досвідом, а потім перетворилися на організацію Чиказької школи громадянства й філантропії, що в 1920 р. трансформувалася в Школу соціального адміністрування при Чиказькому університеті.

Соціальна робота швидко розвивалася й у Європі. Один із перших посправжньому навчальних закладів для підготовки фахівців із соціальної роботи став інститут соціальних працівників, відкритий у 1899 р. в Амстердамі (Голландія). Навчалися в ньому 2 роки, форма навчання – очна. Тут одержували теоретичну й практичну підготовку. Здобувати освіту в інституті могли як жінки, так і чоловіки.

У 1903 р. Товариство організованої добродійності в Лондоні відкриває перший англійський спеціальний навчальний заклад для підготовки соціальних працівників, який назвали «Школою соціології». В 1912 р. вона перетворюється на факультет соціальної роботи Лондонської школи економіки.

В 1908 р. під керівництвом фундаторки жіночого руху в Європі Аліси Саломон (1872–1948) відкривають жіночу школу для соціальних працівників у Німеччині. До 1910 р. в розвинених європейських країнах і США налічувалося вже 14 шкіл соціальної роботи. Перші школи соціальних працівників надавали, як правило, однорічну підготовку.

Перша світова війна загострила соціальні проблеми в багатьох країнах, і тому збільшилося число країн, де розпочали готувати соціальних працівників. У 1920-ті роки відкривають перші школи соціальної роботи в Бельгії, Норвегії, Швеції, Італії. Географія підготовки соціальних працівників постійно розширюється. До названих країн згодом додаються Іспанія, Ізраїль, Ірландія, Люксембург, Греція, Португалія, Данія, Індія, Єгипет та ін.

Підготовка соціальних працівників вимагала кваліфікованих викладачів та навчальних посібників, яких спочатку практично не було. Першими викладачами були члени товариств добродійності з достатнім досвідом роботи, але без педагогічної освіти. Студенти навчалися без відриву від роботи, а навчальна програма включала спеціальні теми для практичної соціальної роботи з окремих напрямів діяльності, а саме: вивчення умов життя неблагополучних родин, соціальна робота в медицині, соціальна робота в школі, соціальна психіатрія.

Зазначені напрями практичної соціальної роботи мали досить автономні навчальні програми, не зовсім об'єднані в цілісний, комплексний фаховий навчальний план, який би дозволяв застосовувати одержані знання в різних напрямках практичної роботи. Усі програми були спрямовані на вивчення тільки індивідуальної роботи із клієнтом. Групова робота як самостійний і теоретично обґрунтований метод соціальної роботи була уведена до програми навчання соціальних працівників лише в 40-ві рр. ХХ ст.

Організація підготовки фахівців із соціальної роботи виявила необхідність внесення коректив у навчання, зокрема під кутом зору таких питань: у чому відрізняється виучка соціальних працівників від підготовки медичних сестер, лікарів, учителів; якою має бути базова освіта та її зв'язок із практикою; який має бути загальний рівень професійної освіти; як здійснювати спеціалізацію підвищеної складності та ін. Поступово складалося спільне виважене розуміння вимог до підготовки соціальних працівників. Треба звернути увагу, що в Сполучених Штатах Америки провідну роль у виробленні таких підходів відігравали не державні установи, а громадські. Саме Асоціація шкіл соціальної роботи, створена в 1919 р., головним чином для підтримки зв'язків між школами, перетворилася на своєрідний майданчик для вироблення нормативів навчального забезпечення підготовки соціальних працівників. У 1924 р. Асоціація розробила нормативи (навчальні плани) для регулярних курсів навчання, для курсів навчання відповідальних працівників у галузі соціальної роботи й для курсів, які створювали при університетах.

Треба зазначити, що спочатку деякі фахівці виступали проти включення підготовки соціальних працівників до системи університетської освіти. До таких належала й М.Річмонд, яка вважала, що університетська система навчання, пов'язана з необхідністю вивчення великої кількості наукових дисциплін і наукових шкіл, може підірвати властиву соціальній роботі ціннісну основу добродійності, засновану на безкорисливості. Вона виступала за створення підготовки соціальних працівників, незалежної від системи вищої освіти.

Однак університетська система освіти завдяки можливості поєднання в навчальному процесі широкої світоглядності, різнобічності, універсалізму знань із практичною підготовкою показала істотні переваги над вузькопрофільною освітою тільки практичного спрямування. Включення підготовки фахівців соціальної роботи в систему університетської освіти відбулося наприкінці 30-х рр. ХХ ст. При цьому ініціатором такого важливого кроку стала національна Асоціація шкіл соціальної роботи, куди почали приймати тільки школи, які були в структурі вищих навчальних закладів (університетів). У цих школах навчання здійснювалося за програмою бакалаврів, що давало право на одержання в подальшому ступеня магістра. До Асоціації включали тільки ті школи, що мали такі програми. У 70-ті роки ХХ ст. критерієм високого професіоналізму в соціальній роботі вже вважали наявність ступеня магістра.

Значний внесок у розвиток теорії соціальної роботи зробила М.Річмонд. Саме вона розробила метод індивідуальної роботи з клієнтами. Її першим вагомим дослідженням в галузі теорії соціальної роботи стала фундаментальна праця «Дружній візит до бідняків: керівництво для працюючих у благодійних організаціях» (1899). Допомогу й підтримку вона розуміла як дружню акцію одного суб'єкта стосовно іншого. При цьому вплив соціального працівника, на думку автора, мав бути спрямований не тільки на клієнта, але й на зміну його відносин із соціальним оточенням, яке, звичайно, або негативно налаштоване щодо нього, або таким сприймає його. Ця книга стала першим справжнім професійним підручником для соціальних працівників. В 1917 р. виходить її друга

розвідка «Соціальні діагнози», у якій М.Річмонд описує теоретичні й методологічні основи індивідуальної соціальної роботи.

Практика соціальної роботи поступово формує такі принципи індивідуальної роботи:

- причини невміння людини пристосуватися до навколишнього середовища, зумовлені економічними й соціальними факторами;
- люди реагують на соціальні явища, використовуючи особистісні ресурси: біологічні й інтелектуальні;
- люди, незалежно від їхнього соціального статусу, мають почуття власної гідності, вони заслуговують на повагу;
- визначення правильного діагнозу вимагає вивчення окремої проблеми як індивідуальної;
- треба досліджувати різні сторони життя клієнта: соціальні, економічні, сімейні, інтелектуальні;
- у процесі діагностики соціальний працівник має встановити з клієнтом дружні відносини;
- після визначення діагнозу соціальний працівник формулює план лікування й ознайомлює з ним клієнта;
- доброта й дружелюбність – необхідні умови виконання поставлених цілей.

М.Річмонд певною мірою адаптувала до практики індивідуальної соціальної роботи медичні підходи щодо постановки діагнозу та лікування. Фактично її пропозиції формувалися на основі медичних методів, біхевіористичної школи психології, психоаналізу З.Фрейда.

Розроблений метод дозволяв аналізувати соціальні й психологічні проблеми підопічного. Цей метод, запозичений із медичної практики та юриспруденції, і який нині називають роботою з випадком, або кейс-методом, тривалий час був основний. У сучасних умовах його широко застосовують, окрім соціальної роботи, і в інших сферах (економіці, педагогіці, політології, різних видах менеджменту та ін.).

У «Соціальних діагнозах» М.Річмонд стосовно індивідуальної роботи дещо зміщує акценти у роботі із клієнтом: від методу морального переконання й етичних альтернатив до методів соціально-психологічного впливу й взаємодії. Тут уперше був представлений саме процес взаємодії соціального працівника й клієнта як певна послідовність дій, як процедура, що має підпорядковуватися певній логіці, мати певні етапи здійснення: 1) одержання інформації; 2) діагноз (дослідження стану соціальної аномалії); 3) прогноз (припущення перспективи поліпшення); 4) лікування (надання допомоги клієнтові). Згодом ця процедура оформляється в метод індивідуальної роботи, що домінує в технологіях соціальної роботи.

Принципи індивідуального підходу М.Річмонд були рекомендовані до використання для роботи з різними категоріями населення, а також почали застосовуватися в роботі із групами й спільнотами. Теоретичні розробки М.Річмонд мали велике значення не тільки для практики, вони також знайшли

відображення в розвитку таких наукових шкіл соціальної роботи, як діагностична й функціональна.

Діагностична школа (напрямок) започаткована в коледжі Сміта (Нью-Йорк), у якому здійснювали підготовку соціальних працівників для роботи в психіатричних службах. Потреба в таких фахівцях була дуже велика, оскільки багато пацієнтів були ветеранами війни, а тому мали різного роду психологічні проблеми.

Основою соціальної роботи з ними була модель М.Річмонд, однак із деякими змінами: замість клієнтів, стурбованих проблемами бідності, тут були підопічні з психологічними проблемами. Соціальна ситуація тут мала дещо другорядне значення. На першому плані були психологічні проблеми людини. У процесі роботи використовували досвід психоаналізу З.Фройда, зокрема вивчали минулий досвід клієнта, його дитячі переживання, схильності, оцінку особистості. Треба звернути увагу, що відносини між клієнтом і соціальним працівником будувалися як авторитарні. Завдання соціального працівника полягало в тому, щоб вилікувати клієнта, змінивши його особистісні переживання, адаптувати до навколишнього середовища.

У Пенсільванії з кінця 20-х – початку 30-х років почався розвиток такого напрямку в соціальній роботі, як функціональна школа. Тут розробники використали результати досліджень Джона Дьюї (1859–1952), американського психолога, педагога, засновника функціональної психології, та Отто Ранка (1884–1939), австрійського психоаналітика. Відповідно до їхніх рекомендацій клієнт, по-перше, мав право на «самовизначення», тобто право вирішувати самостійно, по-друге, клієнт має сам бажати змінити свою ситуацію й адекватно сприймати допомогу.

У 1928 р. на Мілфордській (штат Коннектикут) конференції соціальних працівників були визначені основні аспекти індивідуальної роботи із клієнтом:

- 1) знання типових відхилень від загальноприйнятих норм соціального життя;
- 2) використання знання норм людського життя й людського спілкування;
- 3) ознайомлення з подробицями життя конкретної людини, яка опинилася в скрутному стані;
- 4) застосування загальноприйнятих методів вивчення й допомоги людям, які потребують соціальної підтримки;
- 5) використання засобів і ресурсів місцевої громади в соціальному лікуванні;
- 6) застосування наукових знань і накопиченого досвіду в сполученні з вимогами індивідуальної роботи;
- 7) розуміння філософських основ, що визначають мету, етику й особливості індивідуального підходу.

Функціональна школа соціальної роботи започаткувала перехід до сучасного розуміння сутності соціальної роботи насамперед як відмови від формальних і авторитарних відносин між соціальним працівником і клієнтом, урахування позитивного чи негативного впливу соціального оточення на розвиток людини, а також економічних та культурних факторів у цьому процесі. Разом із тим функціональна школа ґрунтувалася на тому, що індивід несе особисту відповідальність за самореалізацію. Соціальний працівник, вибираючи ті або інші

форми роботи, повинен забезпечити рух у тому напрямку, у якому клієнт хоче змінитися.

Таким чином, у другій половині XIX ст., особливо в останній його третині, та на початку XX ст. відбувається процес становлення соціальної роботи як окремого виду професійної діяльності. Спочатку шляхом проб і помилок, потім використовуючи надбання філософії, психології, педагогіки, соціології та інших галузей знань, соціальна робота постає у вигляді наукової теорії, практичної і навчальної діяльності.

5.3. Соціальне піклування в підросійській Україні та Галичині

Нові капіталістичні відносини, що зародилися в кінці XVIII – першій половині XIX ст., наполегливо вимагали ліквідації кріпосного права, яке стало гальмом подальшого економічного розвитку. Кріпацька праця вичерпала себе. За своєї дешевизни вона була настільки неефективна, що не виправдовувала себе економічно. Кримська війна 1853–1856 рр. іще більше загострила суспільну ситуацію. По всій імперії прокотилися селянські заворушення, найбільше – в Україні, де ще не забули визвольних традицій козацтва.

Поразка в Кримській війні сприяла усвідомленню необхідності соціальних реформ. Відміну кріпосного права було проголошено маніфестом Олександра II 19 лютого 1861 р. Проведено також аграрну реформу. Селяни здобули громадянські права, проте уряд зробив усе, щоб ускладнити селянам користування «дарованими» правами, обмежити їхню свободу. За одержані земельні наділи, що, як правило, розміром були менші, ніж попередні, а за родючістю – найгірші, селяни мусили заплатити поміщикові викуп. Однак виникали умови для перетворення робочої сили в товар, що свідчило про утвердження капіталістичного товарного виробництва.

Розвиток промисловості спричинив приплив населення із Центральної Росії, особливо в Донецько-Криворізький регіон. Унаслідок цього в деяких містах Східної України помітно переважало російське населення.

Незважаючи на порівняно швидкі темпи промислового виробництва, Україна, як і Російська імперія в цілому, і далі залишалася технічно й економічно відсталою. Індустріалізацію не було завершено: її перервала Перша світова війна.

Крім аграрної, царський уряд провів інші реформи, зокрема земську (1864 р.), міську (1870 р.). Ці реформи також певним чином вплинули на систему надання соціальної допомоги.

Відповідно до земської реформи створювали органи місцевого самоврядування. Треба нагадати, що на різних частинах українських земель до російського поневолення існували такі форми самоврядності, як магдебурське право, козаке самоуправління, завдяки яким місцеве населення організувало надання допомоги своїм краянам. Однак вони були ліквідовані російською владою і певний час органи самоуправління замінювали військово-поліцейською владою та владою дворян, поміщиків, неспроможною вирішувати питання соціальної допомоги на місцевому рівні.

Земства забезпечували медичну допомогу, розвиток освіти, пошти, збирали статистичні дані, упорядковували дороги. Фактично провідну роль у них відігравали поміщики. Земства стали для останніх своєрідною нагородою за втрату кріпосної влади. Нагляд за цим органом місцевого самоврядування здійснювали губернатор і міністр внутрішніх справ, які могли припинити дію будь-якої їхньої ухвали [43,75–80].

У другій половині XIX ст. суттєво змінюється й управління соціальним захистом. Функції нагляду за суспільною опікою залишаються за Міністерством внутрішніх справ, хоч у більшості губерній його здійснювали земські та міські установи, що стали правонаступниками приказів суспільної опіки на місцях. Але в деяких губерніях, де ще не було земських установ, продовжували функціонувати прикази. Державна фінансова підтримка (на кінець XIX ст.) закладів опіки вперше набувала систематичного й регулярного характеру.

Виділялись нові категорії непрацездатних осіб суспільної опіки: незаконнонароджені немовлята й підкидьки, що потребували загального й амбулаторного лікування, безробітні, сім'ї солдатів, призваних на дійсну службу, хронічні хворі, божевільні, прокажені. А згідно з Лікарським статутом суспільний нагляд мав стосуватися породіль, тимчасово безпритульних неповнолітніх, осіб, покусаних скаженими тваринами, алкоголіків. Коло клієнтів суспільної допомоги залежно від місцевих умов, могло звужуватися або розширюватися, бо єдиної думки із цього приводу в суспільстві не було.

Земства займалися опікою бездоглядних дітей. Сформованої системи в роботі не існувало, але можна зазначити принаймні певні тенденції на прикладі опіки про позашлюбних дітей та дітей, яких підкинули кому-небудь на виховання. У багатьох губерніях патронаж таких дітей здійснювали земські лікарі, учителі, священники разом із поліцією. Форми піклування могли бути різні. Так, у Київському земстві було створено шість видів патронажу: годування немовлят удома матір'ю; віддавання немовлят на вигодовування; виховання; навчання якомусь ремеслу, професії; утримання в сім'ї школярів; віддавання в usługовування на умовах сімейної опіки. Найпоширенішою формою було опікування за рахунок благодійних товариств.

Бездоглядність дітей, які мали батьків, але які через виробничі чи інші обставини змушені залишати їх удома самих, сприяли появі таких форм нагляду, як «безкоштовні колискові», «денні сховища», ясла. Наприклад, у кінці XIX – на поч. XX ст. на Катеринославщині земства почали влаштовувати в селах притулки для дітей під час польових робіт. Звичайно це відбувалося за ініціативою повітових гласних (по-сучасному, районними депутатами), які зверталися до губернського земства із проханням виділити кошти. Притулки для дітей розташовували в найнятих приміщеннях або будинках земської народної школи.

Досить поширеною залишалась й така архаїчна форма суспільної опіки, як милостиня. Спеціальних закладів соціальної допомоги в сільській місцевості було обмаль через мізерність матеріального забезпечення. До того ж старі та вбогі воліли жебрати, ніж позбавлятися волі, мешкаючи в закритих закладах.

Відповідно до міської реформи 1870 р. в усіх містах України створювались міські думи, обов'язком яких було налагодити місцеву промисловість, торгівлю, організацію кредитно-банківської справи, біржових закладів, створення страхових товариств. Вони мали займатися міським господарством, у тому числі освітленням, водопостачанням, транспортом, дорожнім будівництвом, благодійницькими та лікувальними закладами тощо. Єдиної схеми соціальної підтримки в містах не існувало, проте найчастіше нагляд за городянами здійснювали в такий спосіб, як надання грошової допомоги окремим громадянам, оплата лікування, діяльність щодо локалізації проблем соціальної патології, опікування дітьми.

У період, який ми розглядаємо, продовжувала існувати й церковно-парафіяльна опіка. Основними її формами були: матеріальна, медична допомога, допомога в освітній діяльності. Матеріальна підтримка включала в себе роздавання одягу, харчів, а також внески за навчання, за втримання в богадільнях, плату за житло, надавання дешевих обідів. Медична допомога полягала в оплаті послуг лікаря й безкоштовному наданні ліків хворим. Досить значне місце в народній освіті належало церковно-парафіяльним школам.

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. відзначилися виявом філантропічної діяльності на теренах України. Визначний внесок у благодійництво зробив рід Симиренків.

Василь Симиренко (1835–1915) впродовж 40 років регулярно передавав одну десяту своїх прибутків на українські культурні цілі: фінансував періодичні видання «Киевская Старина», «Літературно-громадський вісник», «Україна», україномовну газету «Рада», «Громадська Думка», видавництво «Вік» та ін. Він також підтримував матеріально українських діячів і письменників (М. Драгоманова, М. Коцюбинського, Б. Грінченка та ін.), взяв до себе на роботу (після заслання) Павла Чубинського. У 1912 р. меценат пожертвував (за посередництвом М. Грушевського) велику суму грошей на Товариство імені Тараса Шевченка (на купівлю нового будинку, бібліотеку, друкарню тощо). У селі Сидорівці В. Симиренко заснував один із найкращих народних театрів, побудував школу, лікарню. Весь свій маєток (вартість близько 10 млн. рублів – на той час це дуже великі гроші) заповів на українські культурні цілі. Цією фундацією мало опікуватися Товариство допомоги української літературі, мистецтву й науці, однак воєнні події й революція перешкодили реалізувати цей задум. Його брат Платон Симиренко (1821–1863) фінансував видання «Кобзаря» Т. Шевченка 1860 року та допомагав українським культурним установам.

Соціальну допомогу вразливим категоріям населення з боку приватних осіб здійснювали також сімейства М. Дегтярьова, С. Могилевцева, Т. Гладинюка, І. Бродського, Харитоненків та ін. [39;47;61;71;72;91 та ін.]. Вони створювали притулки для дітей-сиріт, богадільні для старих, немічних і самотніх.

Умови надання соціальної підтримки на західноукраїнських землях мали свої особливості. Порівняно зі Східною Україною соціально-економічні процеси відзначалися повільнішим розвитком промислового виробництва. Тільки в 70–80-х рр. під впливом збільшення попиту на нафтопродукти відбулося

переоснащення нафтодобувної промисловості. Виникли перші нафтоочисні заводи у Львові, Дрогобичі. Неабияке народногосподарське значення мав видобуток кам'яної та кухонної солі, який зростав із року в рік.

Розвиток згаданих галузей виробництва значною мірою стимулював залізничне будівництво. У 60-ті – на початку 70-х рр. західноукраїнські землі мали залізничне сполучення із Західною Європою.

Разом з утвердженням ринкових відносин зростали міста Львів, Броди, Тернопіль, Чернівці, Дрогобич, Станіслав, Коломия, Перемишль, Ужгород, Мукачеве та ін. Найшвидше кількісно змінювалось населення Львова. У 1910 р. порівняно з 1850 р. воно збільшилося майже втричі. Попри це західноукраїнські землі були відсталими провінціями Австро-Угорської імперії.

Сільське господарство все ще мало екстенсивний напрям із малими капіталовкладеннями, недостатньою сільськогосподарською технікою, низькою продуктивністю праці. В аграрних відносинах домінувало поміщицьке землеволодіння. На рубежі ХІХ—ХХ ст. у регіоні близько 90 % сільських господарств були малоземельними та безземельними, а більшість селян Закарпаття взагалі вийшли із кріпацтва без землі. Поміщики позбавляли селян лісів, сіножатей. Західноукраїнські селяни сплачували непосильні викупні платежі, податки, відбували всілякі повинності. Тому вони часто вдавалися до боротьби, відмовляючись працювати в поміщицьких маєтках, проводили страйки, збори, захоплювали землі поміщиків, чинили підпали тощо.

Економічний тягар, який лежав на плечах трудівників, змушував значну частину селян Закарпаття вже з 70-х рр., Східної Галичини й Буковини – з 90-х рр. ХІХ ст. емігрувати в США, Бразилію, Канаду, Аргентину, на Наддніпрянську Україну та на Балкани. До Першої світової війни із цих земель в інші країни виїхало близько одного мільйона осіб.

Однак спостерігалися й позитивні моменти. Нове пожвавлення в житті українського суспільства в Галичині настало в 1860 р. під впливом загальних політичних подій. У цей час в Австрії було проголошено нову конституцію, на основі якої заведено крайові сейми. Створюють найрізноманітніші товариства («Просвіта» – 1868, «Товариство імені Шевченка» – 1873 рр. та ін.), студентські громади, молодіжні організації. Серед численних програм національного відродження в колі їхніх інтересів була й благодійницька діяльність.

Благодійницькою справою в Галичині займались також молодіжні об'єднання, зокрема «Пласт» (1911) – молодіжна організація, побудована на морально-християнських засадах. Одним із засновників «Пласту» – син І.Я.Франка, Петро. Серед завдань «Пласту» поряд із вихованням духу й характеру була самарянська милосердна служба.

Помітну соціальну допомогу в Галичині продовжувала надавати церква. Вона відігравала важливу роль у вихованні, була зачинателем і могутнім рушієм національного відродження. Священики, вище духовенство боролися за навчання дітей рідною мовою, створювали громадські організації й товариства, засновували й утримували навчальні заклади, допомагали молодим талантам здобути освіту в найкращих університетах Європи, розвивали книгодрукування тощо. На відміну

від російської православної церкви, яка допомагала урядові Росії здійснювати русифікацію українського населення, греко-католицька церква в Галичині виступала охоронцем української мови й культури в регіоні.

Через часткову лібералізацію національної політики Галичина стала осередком розвитку української літератури та науки, у той час як у підросійській Україні виходили укази про заборону української мови, проводилася політика жорсткої русифікації й дискримінація української культури.

Найвизначнішим філантропом кінця XIX – першої половини XX ст. на західноукраїнських землях був митрополит Андрей (Роман) Шептицький (1865–1944). Протягом свого життя видатний священник допомагав культурним установам – «Просвіті», «Сільському господареві», Науковому товариству імені Шевченка, «Рідній школі», «Пластові», опікувався заснуванням Національного музею (1905), Богословської академії (1928), Земельного банку у Львові (1910), Народної лічильниці (1930), яка потім перетворилася в сучасний госпіталь, дівочої гімназії, малих семінарій у Львові та Рогатині та інших соціальних закладів. Щороку своїм коштом утримував двадцять бідних юнаків і двадцять дівчат, допомагаючи їм здобути найрізноманітнішу освіту. За безпосередньою його участю були відкриті притулки для сиріт, організували вивезення хворобливих дітей із міста в село. Він також добився від австрійського уряду допомоги для вдів священників.

У роки Другої світової війни невдовзі після вступу німецьких військ на українські землі, Шептицький у багатьох пастирських посланнях беззастережно виступив проти нацизму. За його підтримки значна кількість євреїв переховувалась в греко-католицьких монастирях і навіть у митрополичій резиденції. Єврейська громада України в травні 2008 р. визнала його Праведником і на його честь біля синагоги Лазаря Бродського в Києві посадили «Дерево Життя».

Таким чином, у другій половині XIX – поч. XX ст. на українських землях інститут соціальної допомоги продовжував своє функціонування. Основною рисою цього періоду було збільшення ваги в цих процесах міських та сільських органів місцевого самоврядування. Важливу роль в здійсненні підтримки вразливих категорій населення відігравали релігійні та світські товариства, організації, розвивалася приватна благодійницька діяльність.

РОЗДІЛ 6. ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ (30-ТІ РОКИ ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

6.1. Розвиток методів соціальної роботи за кордоном

Соціальна робота за кордоном у 30-ті – 50-ті рр. ХХ ст. характеризується подальшим розвитком науково-практичних напрямів, які багато в чому стали підґрунтям цієї діяльності на сучасному етапі.

Удосконалюється діагностичний напрям. Діагноз став виступати як модель, що давала уявлення про те, як людина зустрічається із ситуацією і як вона її оцінює. Застосування ситуаційного підходу в діагностичній школі зумовило зміну акцентів у бік двох істотних складників цього методу: передбачення (або уявлення перспективи) і психологічна підтримка.

Розвиток передбачення як вагомого компонента індивідуальної роботи давав можливість клієнтові звільнитися від неусвідомленого конфлікту, розуміння ним своїх труднощів, а соціальному працівникові – допомагати клієнтові зрозуміти власні проблеми та ефективно втручатися в ситуацію. Психологічна підтримка пов'язувалась із окремими сторонами життя підопічного і спрямовувалась на знаходження людиною впевненості в собі. Методи допомоги містили в собі селективні, вибіркові процедури, за допомогою яких можна було контролювати поведінку клієнта: одні схильності підтримували, інші – стримували.

Треба зазначити, що між прихильниками діагностичного й функціонального підходів у соціальній роботі постійно точилися дискусії щодо пріоритетів у методах підтримки клієнтів. У центрі уваги діагностичної школи все-таки був не клієнт, а соціальний працівник та ряд таких процедур, як діагностика проблем, приписи, план лікування тощо. Функціональна школа більше ґрунтувалася на психології розвитку й філософії екзистенціалізму, на визначенні життєвих цінностей підопічного, особливостей його поведінки й відносин з іншими людьми. Соціальний працівник при цьому виступав як помічник, партнер, що полегшує й регулює взаємини клієнта з оточенням, підвищує й розвиває його невиявлений потенціал.

Американський священик, професор Фелікс Бістек (1912–1994) у 1957 р. опублікував дослідження, у якому індивідуальну роботу (метод роботи з випадком), спрямовану на саморегуляцію й саморозвиток, подав як систему динамічних інтеракцій між соціальним працівником і підопічним:

1) індивідуалізація: персональний підхід до кожного клієнта, тобто визнання його не тільки як типового представника якоїсь категорії людей, що потребують допомоги, але і як унікальної особистості;

2) відкритість у висловленні почуттів: з одного боку, це – сприймання потреби й права людини на вільне вираження своїх почуттів, особливо негативних, та створення можливості клієнту це робити (в соціальній роботі кожне прохання про допомогу може мати емоційний компонент, який треба професійно враховувати); з іншого боку, соціальний працівник має з розумінням

поставитись до цих почуттів клієнта, без негативних реакцій (соціальна робота не повинна включати визнання винуватості чи невинуватості когось, адже схвалення чи засудження думок, вчинків клієнта може викликати у нього бажання приховувати якусь важливу інформацію про себе);

3) контроль за емоційним складником інтеракції: а) співчутливість соціального працівника до почуттів клієнта та розуміння їхньої сутності; б) цілеспрямоване вербальне та невербальне реагування фахівця. Цей принцип преподобний Фелікс Бістек уважав одним із ключових принципів у соціальній роботі;

4) сприйняття соціальним працівником клієнта таким, яким він є, урахувавши його сильні і слабкі сторони;

5) недирективність: визнавати право клієнта на свободу в прийнятті свого власного вибору;

6) розвиток самостійності клієнта: давати йому можливість самовизначатися, не впливати на нього у вирішенні питань, що відповідають переконанням або інтересам працівника (право клієнта на самовизначення може бути обмежене з моральних чи правових підстав);

7) конфіденційність: збереження приватної інформації про клієнта, отриманої в ході роботи з ним (за певним виключенням відповідно до правових норм).

Новаторською фігурою в соціальній роботі була Хелен Перлман (1906 – 2004), яка синтезувала підходи діагностичної й функціональної школи, запропонувавши як нову модель індивідуальної роботи «метод вирішення проблем».

Основний підхід Х.Перлман ґрунтувався на тому, що процес допомоги складався із двох головних компонентів: процесу допомоги й особистісних ресурсів індивіда. Розглядаючи шляхи вирішення проблем клієнта у вузькому розумінні, на рівні його потреб (запиту), дослідниця акцентувала на розвитку мотивації клієнта, його здатності до діяльності, розширенні його особистісних ресурсів.

Техніка процесу взаємодії соціального працівника й клієнта ґрунтувалася на таких основних процедурах: ідентифікації проблеми клієнта й тих подій, які її викликали; взаємному переконанні клієнта й соціального працівника в правильності розуміння проблеми; зборі та аналізі інформації; складанні плану взаємодії, його реалізації та еволюції ситуації.

Послідовність дій фахівця Х.Перлман сформулювала таким чином: звільнення від негативної енергії, зняття занепокоєння, захист і допомога у формуванні позитивної мотивації, підтримка, зняття емоційної блокади, раціоналізація проблеми (соціальний працівник разом із клієнтом формулює нове розуміння проблеми, формує ставлення до неї, установлює, що є проблемою й що визначило цей вибір, наступні дії), визначення соціальним працівником разом із клієнтом доступних і сприятливих можливостей та ресурсів, які зможуть допомогти розв'язати проблеми клієнта відповідно до його соціальних запитів і оточення.

У 60-ті – 70-ті рр. ХХ ст. з'являються й втілюються в життя нові ідеї соціальної роботи, засновані на міжнародних та національних досягненнях.

У США спостерігається подальше удосконалення діагностичного і функціонального підходів в соціальній роботі. Так, Ф.Холліс і Р.Смоллі, використавши методологію теорії систем і комунікації, сформулювали п'ять понять (концептів), які треба реалізовувати для вирішення проблеми клієнта: оцінка, особистість у ситуації, процес, взаємовідносини і втручання. Згодом вони застосували свій підхід не тільки до індивідуальної роботи, але й до роботи групової та до роботи в громадських об'єднаннях. Ряд дослідників (Дж.Конопка, Х.Нортон, М.Росс та ін.) починають шукати спільні основи осмислення практичних установок всіх видів соціальної роботи. Зокрема, вони на теоретичному й практичному рівнях розробляють такі поняття, як «оцінка», «інтервенція» та інші, які входять до понятійного апарату теоретиків і практиків соціальної роботи.

У Західній Німеччині (ФРН) соціальна робота в 60-ті – 70-ті рр. стає активною складовою частиною соціальної системи цієї країни. У широкому плані під соціальною роботою розуміли діяльність окремих організаційних служб і установ, що функціонували на державній, комунальній, громадській, приватній основах, а також структурі соціального управління, тобто всього соціального потенціалу. У вузькому (спеціалізованому) – діяльність, яку здійснювали державні, комунальні, громадські, приватні установи.

Набір технологій соціальної роботи доповнювали діагностичні й лікувальні методи, які сприяли розширенню терапевтичної роботи через активніше застосування психологічних теорій і відповідних практичних методів. Таким чином, соціальна робота набувала дедалі більше структурованого характеру, оформленість в установи, організації, які підходили до конкретних соціальних ситуацій. У такому напрямку соціальна робота розвивається в Канаді, Швеції, Великобританії та інших країнах Заходу.

У 80-ті – 90-ті рр. розвиток теорії й практики соціальної роботи відбувається в таких напрямках, як індивідуальна робота, групова робота, робота в громаді, соціальне адміністрування та планування. Спостерігається вироблення на основі міжнародного досвіду власних національних доктрин соціальної роботи.

У Німеччині, наприклад, соціальну роботу в громаді здійснюють під впливом концепції співпричетності. Цю діяльність розуміють уже не тільки як надання відповідної допомоги клієнтові, але і як активізацію самопомоги, що передбачала і більшу відповідальність самого клієнта. Для цього застосовували соціальну технологію груп самостійного досвіду, психодрами й гештальттерапії та інші методи. Особливу увагу звертали на необхідність урахування конкретної ситуації.

У цілому соціальна робота у цей час мала такі тенденції: переорієнтація соціальної роботи як системи послуг на соціальні запити клієнта; відкрите сприйняття нових проблемних структур і груп людей, що потребують допомоги; акцентування на консультативній, спільній комунікаційній спрямованості та допомозі у використанні власних ресурсів клієнта; надання соціальної допомоги

разом із забезпеченням самопомоги клієнта, заснованої на почутті особистої відповідальності; здійснення соціальної роботи на основі розробленої стратегії втручання; створення мережі професійної й непрофесійної допомоги; підвищення значення профілактичного характеру соціальної роботи, орієнтованої на життєву ситуацію клієнта; децентралізація й регіоналізація системи соціальних послуг та одержання додаткових засобів на місцевому рівні.

Характерний напрям розвитку сучасних методів соціальної роботи в США, інших країнах Заходу – використання технологій, які ґрунтуються на теоретичних та практичних здобутках різних соціальних наук. Відсутність єдиного теоретичного обґрунтування практики соціальної роботи не означала панування в ній анархії. Отримані знання, уміння, навички дозволяли практикам відібрати з безлічі соціальних ресурсів найбільш доцільні та найефективніші для вирішення конкретної соціальної проблеми. Можливості соціальних працівників, таким чином, розширилися: вони мали змогу звертатися до плюралістичних наукових концепцій, що постійно розвиваються, розширюється й удосконалюється в міру розширення наукового знання про суспільство й людину.

У сучасних умовах використовують декілька груп теоретичних моделей: психодинамічні, біхевіористські системні й екологічні, соціально-психологічні, комунікаційні, гуманістичні, когнітивні, моделі кризового втручання, правозахисної діяльності та ін. Вони, в основному, спираються на психологічні, психолого-педагогічні, соціологічні теоретичні розробки.

Цікавими є розвідки канадського психолога українського походження, професора Стенфордського університету Альберта Бандури (1925). Він багато досліджував агресію підлітків, став автором однієї з найпопулярніших теорій соціального навчання. На початку 2000-х років А. Бандура був одним із найбільш цитованих авторів у сфері гуманітарних наук. Зокрема, він описував механізми діяльності людини, її вплив на власну мотивацію та поведінку, усвідомлення нею здатності впливати на події свого життя. Основне положення робіт ученого полягає в тому, що люди, переймаючи стереотипи соціальної поведінки, схильні імітувати такі моделі, які позитивно підкріплюються. Прикладне значення ідей Бандури у тому, що соціальний працівник повинен сприяти формуванню в клієнта певних навичок у процесі його реабілітації.

Гуманістичні моделі соціальної роботи засновано на працях Абрахама Маслоу (1908–1970) і Карла Роджерса (1902–1987). На базі наукових досліджень А. Маслоу були побудовані певні технології соціальної роботи кінця ХХ – початку ХХІ ст., у яких самоактуалізацію розглядали як головний мотиваційний фактор, що забезпечував прагнення людини до повного виявлення й розвитку своїх особистісних можливостей.

К. Роджерс зробив значний внесок у створення недирективної психотерапії – особистісно-орієнтованої психотерапії. Саме він першим увів у науковий обіг поняття «клієнт» замість звичного терміна «пацієнт». За цією зміною лежав докорінний перегляд всієї стратегії роботи з підопічним. Пацієнт – це той, хто хворий, а клієнт – це той, хто має потребу в послугі. Сутність соціальної роботи полягала у тому, щоб допомогти людині зрозуміти ті чинники свого життя, які

приносять їй нещастя й біль, і реорганізувати себе таким чином, щоб подолати їх. Його метод застосовують у процесі роботи з різними типами клієнтів, як у групах (навчальні класи, трудові колективи), так і в індивідуальній роботі (школярі, батьки, ветерани), з людьми різних культур, видів діяльності, релігійних поглядів тощо.

Вагоме місце серед різноманітних зразків соціальної роботи займають системні моделі, які за своєю спрямованістю належать до соціологічних. Вони аналізують вплив на людину тих чинників, «соціальних систем», які є найбільш значимі в житті індивіда, приміром, як от: родина, друзі, сусіди, школа, правоохоронні органи та ін. Завдання соціального працівника, що використовує системну модель, – виявити ті сторони відносин між клієнтом і системами, які є джерелами проблем, і надати людині допомогу в їх подоланні.

У практиці соціальної роботи використовують й інші варіанти системних моделей, зокрема системно-екологічну. Відповідно до неї люди постійно адаптуються до навколишнього середовища шляхом взаємної зміни: індивіди змінюють середовище й, у свою чергу, змінюються під її впливом. Труднощі різного характеру переборюються за допомогою адаптаційно-корекційних технік.

Загальним для всіх системних моделей є фокусування уваги на зміні навколишнього середовища, на аналізі прямого впливу однієї особистості на іншу, на визнанні можливості досягнення бажаного результату різними шляхами. Такий метод соціальної роботи належить до інтегрованих, оскільки припускає одночасну роботу й з окремими індивідами, і із соціальними групами, у які вони включені. Системний підхід звичайно вимагає залучення прикладних методик з інших моделей соціальної роботи.

Соціальна робота країн Заходу на сучасному етапі має досить великий запас теоретичних підходів і практичних засобів, спрямованих на виконання професійних завдань. Сфера соціальної роботи поширюється на різні урядові організації, підприємства, офіси, школи, центри охорони здоров'я, агентства з охорони сім'ї та дитини, військові підрозділи, церкви, тюрми та інші соціальні об'єкти.

Соціальна робота породжує досвід, формує уміння, які допомагають досягати успіхів в інших сферах діяльності, навіть доволі високих. Найвідомішим у цьому аспекті є Барак Обама (1961) – Президент США (обраний двічі – 2008, 2012 рр.). Закінчивши Колумбійський університет, одержавши ступінь бакалавра, він певний час займався соціальною роботою, зокрема керував в Чикаго благодійним проектом допомоги місцевим церквам та організував програми навчання для мешканців бідних районів міста.

Характерною рисою сучасної соціальної роботи в Німеччині є її тісний зв'язок із соціально-педагогічними дослідженнями, причому не тільки проблем дітей і підлітків, але й усіх вікових категорій суспільства та різноманітних сфер їхньої діяльності. Хоча в цій країні й існують окремі дипломовані спеціалісти із соціальної роботи й соціальної педагогіки, на практиці багато сфер діяльності соціального педагога й соціального працівника тісно переплітаються. До основних видів соціальної роботи і соціальної педагогіки в сучасній Німеччині

належать: робота з сім'ями та молоддю (фінансова допомога, консультування, денні та резидентні установи, центри для молоді, організація дозвілля); робота в закладах з охорони здоров'я (лікарні, психіатричні клініки, заклади охорони здоров'я для немовлят, дітей шкільного віку, робота з хронічно хворими та людьми з вадами, попередження алкоголізму та наркоманії); робота з безпритульними, людьми похилого віку, іммігрантами та політичними біженцями; робота з правопорушниками, включаючи кооперацію з судами, робота у в'язницях, у пробачійній службі (робота з умовно засудженими) [95,448–450].

Особливим інститутом соціальної підтримки у Німеччині є загальні соціальні служби, які утворюють в громаді. Завдання загальних служб полягають у з'ясуванні причин складної ситуації, що склалась в сім'ї, інформування про можливості надання профілактичної допомоги за умов усунення (або запобігання), наприклад міжособистісних конфліктів. Разом із вищевказаними в Німеччині велику роль у соціальній сфері відіграють особливі, або спеціальні служби соціальної допомоги. Як правило, їхній обсяг роботи обмежують певним колом проблем і створюють у зв'язку із запитами клієнтів.

У Німеччині існують три види спеціальних соціальних служб: сформовані всередині загальних соціальних служб як результат або реакція на потребу, яка виникла в районі; служби, що діють за межами загальних служб для вирішення особливих проблем у місті або сільській місцевості; установи, що не мають спільних завдань із загальними соціальними службами. До таких організацій належать соціальні служби на підприємствах, в армії, сільській лікарні, що не пов'язані з місцевими органами соціального управління [37,185-186].

Професійний і суспільний інтерес викликає скандинавська модель соціального захисту населення (Швеція, Норвегія, Фінляндія). Ці країни мають як схожі риси, так і відмінності щодо характеру і організаційних форм реалізації соціальної політики. Однак у них домінуючою є державна модель організації соціального захисту населення, яка фактично трансформована в поняття «соціального добробуту». Цей підхід включає обов'язкову соціальну політику, регульований державою рівень доходів, а також зрівняльний, загальний характер соціальних пільг і допомоги. Докладніше соціальну роботу за кордоном у сучасних умовах описано у відповідній літературі [37;44;87;88;95 та ін.] та на численних сайтах в Інтернеті, які висвітлюють різні аспекти соціальної роботи.

Для забезпечення якісної соціальної роботи в США, інших країнах Заходу існує розгалужена система підготовки фахівців із вищою освітою. У кожній країні є свої особливості, відмінності, але в більшості з них ця система має багаторівневий характер за схемою: бакалавр, магістр, доктор філософії (із соціальної роботи), доктор наук.

Ступінь бакалавра отримують після чотирьох років навчання. Теоретичне навчання поєднується із практикою в соціальних агентствах. Програми підготовки бакалаврів у провідних американських університетах на доповнення до професійних дисциплін, мають блок предметів, що включають вивчення соціальної поведінки, біологічних процесів, розвиток практичних навичок соціальних працівників. Наявність ступеня бакалавра забезпечує мобільність на

різних посадах, служить підґрунтям для отримання подальших ступенів у цій галузі знань.

Система навчання передбачає активне поєднання теорії із практикою, з дослідницькою діяльністю. Важливими критеріями компетентності соціальних працівників вважають їх уміння оцінювати ситуацію, розробляти план вивчення соціальної проблеми, розвивати здібності людини у вирішенні складних ситуацій, подоланні стресів, пов'язувати людей із соціальними системами, кваліфіковано захищати тих, хто зазнає будь-якої дискримінації, сприяти ефективній і гуманній дії систем, що забезпечують людей послугами, ресурсами, можливостями, удосконалювати ці системи, оцінювати ефективність виконаної роботи.

Польова практика із соціальної роботи включає: отримання технічних навичок відповідно до галузі практики; застосування й втілення знань із теорії на практиці; щоденне використання знань і вмінь, необхідних для розуміння етики, цінностей і цілей соціальної роботи; розуміння різноманіття ролей у соціальній роботі на мікро- та макрорівнях; набуття первинного досвіду роботи з людьми, різними за культурним, расовим, етнічним складом. Студенти також вивчають настанови щодо попередження, управління небезпечними ситуаціями вдома, на вулиці, у громадських місцях, на підприємстві тощо.

6.2. Радянська система соціального забезпечення населення (1918 – 1991 рр.)

На початку 20-х років ХХ ст. в Україні відбувалися драматичні соціально-політичні, соціально-економічні зміни. Намагання здобути державність чи хоча б самоврядування виявились безрезультатними – у грудні 1922 р. Україна ввійшла до складу Радянського Союзу. Після Першої світової війни, революційних подій, громадянської війни політичне й соціально-економічне становище України було надзвичайно важке. У війнах загинуло близько 1,5 млн. осіб. Через нестатки й розруху сотні тисяч людей залишали міста, ідучи до сіл у пошуках хліба. Практично припинилося виготовлення товарів: не працювали цілі галузі. У 1921 р. промислове виробництво становило лише 5–10 % довоєнного виробництва.

Ситуацію ускладнили катастрофічна засуха 1921 р. і голод в Україні в 1921–1922 рр. Головні його причини – не лише кліматичні умови, а й політика примусових методів, за допомогою яких більшовицька влада домагалася виконання нереальних планів хлібозаготівель, незважаючи на неврожай, який охопив у 1921 р. південні, степові райони України. Особливо тяжке становище склалося в Катеринославській, Запорізькій, Одеській і Миколаївській губерніях, які до Першої світової війни були головними експортерами хліба. Голодувало близько 7 млн. люду. Лютувала епідемія холери.

Для врятування становища навесні 1921 р. була введена так звана нова економічна політика (неп), яка замінила «воєнний комунізм». Головний її зміст полягав у заміні продрозкладки продподатком в селі, використання ринку і різних форм власності, залучення іноземного капіталу у формі концесій, проведення

грошової реформи (1922—1924), в результаті якої рубль став конвертованою валютою. НЕП дозволив швидко відновити господарство, зруйноване Першою світовою і громадянською війною.

У другій половині 1920-х рр. почалося згортання непу: із промисловості адміністративно витіснявся приватний капітал, створювалася жорстка централізована система управління економікою (господарські народні комісаріати). Крім того, проводилися репресії проти управлінських кадрів (Шахтинська справа, процес Промпартії тощо). Радянська влада взяла курс на примусове вилучення хліба й насильницьку колективізацію села.

Процеси, що відбувалися в житті суспільства, зумовлювали зміни в соціальній структурі населення. Розвиток народного господарства, зокрема індустріалізації, супроводжувався зростанням в Україні чисельності робітничого класу. У зв'язку з колективізацією відбулися глибокі соціальні зрушення в середовищі селянства. На зміну дореволюційному розшаруванню (батраки, бідняки, середняки, заможні – куркулі) було сформовано нову соціальну верству – колгоспне селянство. Політика колективізації, яка включала і розкуркулювання, призвела до порушення побуту і звичаїв українського села. Воно перестало існувати як особливе соціальне явище, як специфічний феномен. Масова міграція сільського населення в міста спричинила напружене становище із працевлаштуванням та житлом. У пошуках кращої долі тисячі українців емігрували до Північної й Південної Америки, Австралії.

Комуністичний режим запровадив рішучі зміни в традиційну структуру соціальної політики, практично знищив її суспільний та приватний зміст і замінив державною системою соціального забезпечення. Соціальна допомога й соціальний захист населення стають виключно державною справою.

В умовах нового державного утворення реформували не тільки структуру управління й господарювання та суспільні відносини, а й модель соціальної допомоги. Її попередні форми, а також назви органів і структур були визнані як такі, що не відповідають соціалістичному розумінню завдань соціального забезпечення і є пережитком старого часу, коли соціальна підтримка мала характер милостині, благодійництва.

У той час досить швидко відбувалось ототожнення суспільства й держави і, як наслідок, у системі допомоги й захисту починала домінувати держава. Вона стає головним суб'єктом допомоги, причому церква й громадські організації, а також приватні особи як партнери були усунені від цієї діяльності.

Такий підхід став причиною того, що суспільна опіка, яка охоплює різні сфери людської діяльності, практично зводилась лише до проблем соціального забезпечення. Відбувалось звуження парадигми допомоги, багато видів соціального патронажу, що виникли еволюційним шляхом у суспільній практиці, втрачалось.

Держава намагається встановити жорсткий контроль за поведінкою окремого громадянина, використовувати соціальну політику як інструмент економічного та ідеологічного тиску. У перші ж місяці радянської влади (кінець 1917 – початок 1918 р.) усі добровільні організації, громадські й приватні, у тому

числі лікарні, було передано державі, навчальні установи перетворили на державні або закрили, притулки (богадільні) розформували. У квітні 1918 р. для втілення в життя нової стратегії соціальної допомоги створено Наркомат соціального забезпечення [45,158].

Радянська держава починає формувати класовий підхід у наданні різних видів підтримки. Відповідно до нього право на отримання допомоги з боку влади мали особи, джерелами існування яких є власна праця, без експлуатації чужої. Відмовившись від засади благодійності, комуністична партія проголосила про перехід до соціалістичного забезпечення, за якого держава мала забезпечити належною підтримкою кожного інваліда, кожного непрацездатного дорослого чи неповнолітнього.

У 1919 р. запроваджено трудову допомогу як засіб боротьби проти професійного жебрацтва. Організують розподільники для жебраків, залежно від працездатності їх направляли в різні типи закладів. Так, старих людей та калік розподіляли в притулки, дітей – у дитячі будинки, безробітних – у відділи розподілу робочої сили, а «дармоїдів» – у спеціальні трудові комуни. Однак зростання кількості жебраків не зменшувалося і це пов'язано не тільки з тим, що більшість із них стали такими в попередній період. Просто такій кількості тих, хто потребував підтримки та захисту, не могли дати ладу щойно сформовані органи соціальної допомоги. До того ж, недостатній розмір соціальної допомоги спричинював жебрацтво.

Одним із напрямків діяльності державних органів соціального забезпечення в 20-ті роки була боротьба з дитячою безпритульністю [27]. Проблема сотень тисяч безпритульних дітей вирішувалась через відкриття дитячих будинків, трудових комун, виховних колоній для неповнолітніх правопорушників. Основне завдання цих закладів – виховувати дітей у дусі комунізму, трудового виховання, поєднання навчання й виховання в єдиному процесі. Деякий час існувала думка про поступове «відмирання школи». Замість шкіл рекомендувалися дитячі будинки та дитячі комуни, основним підручником проголошувалося життя, недооцінювалась роль сім'ї у вихованні дітей. Помилковим був погляд про неминуче відмирання сім'ї в умовах соціалізму.

У межах заходів боротьби з жебрацтвом і проституцією надавали допомогу жертвам контрреволюції, практикували також допомогу у зв'язку із стихійними лихами, опікунство та піклування. До категорії жертв контрреволюції зараховували радянських працівників, політичних амністованих, політичних емігрантів, політичних біженців, членів сімей вищезазначених осіб. Їм гарантували такі форми допомоги: надання роботи, одягу, житла, медичної допомоги хворим, тимчасової грошової допомоги, пенсій, поселення дітей у притулки. Разом із тим у 1922 р. створили комуністичну Міжнародну організацію допомоги борцям революції, одним із завдань якої було сприяння моральній та матеріальній допомозі жертвам фашизму, реакції й білого терору.

Що стосується селян, то правом на державне соціальне забезпечення користувалися лише учасники війни, інваліди та жертви терору воєнного часу, які не могли одержати підтримку через механізм селянської взаємодопомоги чи

працевлаштування в артілях або коопераціях інвалідів. Декрет Раднаркому від 14 травня 1921 р. орієнтував радянські органи в центрі та на місцях на те, що основну турботу про соціальне забезпечення людей, які потребують допомоги, повинно взяти на себе саме селянство шляхом організації громадської взаємодопомоги. Цим держава фактично визнала, що вона не могла утримувати всі соціально незабезпечені категорії селян за рахунок державного бюджету [45,160].

Основними формами діяльності комітетів селянської взаємодопомоги були: індивідуальна допомога червоноармійцям, інвалідам (допомоги, позики, трудова допомога); соціальна взаємодопомога (громадська оранка, запасні магазини, підтримка шкіл та лікарень, хат-читалень, будинків для інвалідів); правова допомога (захист інтересів незаможних верств під час стягування податків, наділу луків тощо).

Наприкінці 20-х років у внутрішній політиці СРСР відбувся різкий поворот, який виявився насамперед у прискоренні темпів індустріалізації. Остання здійснювалась на кошти, які «викачувалися» із сільського господарства, та шляхом інтенсифікації праці робітників, яка досягалась двома чинниками. Першим виступала організація масового ентузіазму трудящих. Для цього використовували так зване соцзмагання, зустрічні плани, рух новаторів, нагородження орденами тощо. Другий чинник – прямий примус і залякування. Тих, хто не виявляв особливого піднесення, змушували працювати під страхом адміністративного та кримінального покарання.

Наслідки індустріалізації України були неоднозначні. З аграрної країни республіка перетворилася на промислову. Розгорнувся процес урбанізації: якщо до проведення індустріалізації лише кожен п'ятий житель України мешкав у місті, то наприкінці 30-х років — кожен третій.

З іншого боку, грабувалося українське село, запроваджено командно-адміністративну систему в економіці, остаточно ліквідовано рештки економічної самостійності України, велика промисловість перейшла в розпорядження загальносоюзних наркоматів, було створено атмосферу напруження, підозри, доносів, пошуку «шкідників», яка сприяла розгортанню масових репресій.

У 1929 р. партійно-державне керівництво СРСР розпочало масову колективізацію, яку шляхом репресій і терору завершили суцільною колективізацією селянських господарств. У процесі революцій 1917 р. більшовики спочатку схилили частину селян на свій бік гаслом «Земля – селянам!». Після завоювання й зміцнення влади наприкінці 1920-х років землю почали забирати, аргументуючи це «марксистсько-ленінським» постулатом про те, що побудувати соціалізм неможливо без ліквідації приватної власності на землю й переходу до колективного господарювання на селі.

Влада примушувала селян здавати продукцію державі за цінами, значно нижчими за ринкові. Вони стали всіляко ухилятися від таких хлібозаготівель. Тоді за наказом Сталіна, як у роки «воєнного комунізму», почалися реквізиції зерна. Партійно-радянські працівників й так званих активістів-бідняків змушували силою вступати в колгоспи, усупільнювали всю худобу, навіть домашню птицю.

Таким чином, було ліквідовано економічну самостійність селян. Їх знову повернули фактично в стан кріпаків. Була знищена найбільш працьовита частини селянства; у решти зникли матеріальна зацікавленість у результатах праці, почуття власника-господаря. Найбільшого удару завдав голодомор 1932–1933 рр. в Україні, зумовлений антинародною, злочинною політикою московського центру та його прислужників в Україні, спрямованою на матеріальне забезпечення індустріалізації. Голод – не наслідок стихії, а штучно організована акція як московського, так і українського радянського керівництва. Це був справжній геноцид проти українського народу.

Унаслідок голодомору загинуло від 3 до 4,5 млн селян, а повні дані загиблих і втрат з урахуванням зниження народжуваності становили від 5 до 6 млн. Деякі дослідники наводять і вищі цифри – 7 млн. Голод 1933 р. – найстрахітливіший серед численних злочинів сталінщини. Радянський режим так залякав селян, що вони перетворилися на слухняних виконавців «волі зверху», безправну частку системи командної економіки.

Застосовуючи метод «батоба й пряника» (преміювання натурою, поліпшення побутових умов на селі тощо), налагоджували сільське господарство, повністю залежне від партійного керівництва. Намагаючись зацікавити селян-колгоспників у піднесенні громадського господарства, у колгоспах створювали бригади з постійним складом працівників, за ними закріплювали земельні площі, машини, реманент, робочу й продуктивну худобу. Кожна бригада відповідала за свою земельну ділянку. Держава дбала про технічну базу колгоспів. Так була створена радянська система розвитку сільського господарства.

Воднораз у 30-ті роки відбувається переорієнтація в діяльності соціального забезпечення. Поряд із декларуванням повного державного забезпечення трудящих висувається теза про боротьбу з усіляким паразитизмом і дармоїдством. Був проголошений курс на покращення страхових гарантій та матеріально-побутове обслуговування пролетарських кадрів промисловості, у першу чергу зайнятих у важкій промисловості. Увага зосереджувалась також на підвищенні оплати праці низькооплачуваним категоріям робітників. Певною надбавкою до реальних доходів трудящих були суспільні фонди споживання – видатки на виплати пенсій, стипендій, оплату відпусток, різні види соціальних допомог, на втримання закладів охорони здоров'я, освіти, культури. Влада почала розвивати різні види профілактичної, медичної та соціально-побутової допомоги (будинки відпочинку, санаторії, курорти, диспансери, дитячі садочки, колонії для піонерів, молочні кухні, дитяче харчування, лазні, профілакторії тощо).

Протягом 1928 – 1932 рр. розроблено законодавство про пенсійне забезпечення як самостійний вид соціального забезпечення. Перші такі пенсії визначено постановою Наркомпраці СРСР від 5 січня 1928 р. для робітників текстильної промисловості. Установлено також пенсійний вік: для чоловіків – 60 років, для жінок – 55 років. Обов'язковий для призначення пенсій трудовий стаж був однаковий і для чоловіків, і жінок – не менше 25 років. У 1929 р. ЦВК і Раднарком СРСР затвердили постанову щодо введення пенсійного забезпечення також для робітників таких провідних галузей промисловості, як гірнична,

енергетична, металургійна, залізничний і водний транспорт. Ухвалені в 1928-1932 рр. законодавчі акти стали основою для подальшого розроблення правових норм стосовно пенсій у зв'язку зі старістю в наступні роки.

Однак треба зауважити, що до середини 60-х років взагалі не існувало самого поняття соціального забезпечення колгоспників. Тільки згідно з Законом 1964 р. був створений союзний Фонд соціального забезпечення колгоспників, який формувався з відрахувань колективних господарств. Колгоспні пенсії були значно нижчі, ніж пенсії робітників і службовців [31, т.8, 296].

Основними завданнями соціального забезпечення 30-х років були: працевлаштування й навчання інвалідів; забезпечення сімей червоноармійців; забезпечення пенсіями інвалідів війни, сімей, члени яких загинули на війні, непрацевдатних; організація кас взаємодопомоги в колгоспах; надання допомоги сліпим і глухим; сприяння кооперативам інвалідів. У цей період формували й розвивали різноманітні кооперативи й громадські організації людей з обмеженими фізичними можливостями: Українське товариство сліпих, об'єднання глухонімих.

У 1937 р. вийшло нове положення про Народний комісаріат соціального забезпечення, згідно з яким коло завдань НКЗС розширювалося. Воно охопило державне забезпечення інвалідів праці та інших категорій, організацію матеріально-побутового, культурного, лікувально-оздоровчого та санаторно-курортного обслуговування, керівництво діяльністю установ соціального забезпечення, роботою лікарсько-трудової експертизи (ЛТЕК), підготовкою кадрів працівників соціального забезпечення, затвердження законів із соціального забезпечення. Під контролем НКЗС у цей період перебувала Рада кооперації інвалідів, Союз кас взаємного страхування та взаємодопомоги кооперації інвалідів, Товариство сліпих, Товариство глухонімих.

У той же час існувала практика вирішення соціальних проблем одних категорій людей за рахунок прав і свобод інших, зокрема віруючих. Багато служителів церкви стали вигнанцями і залишились без засобів для існування. За інструкцією влади прийняти їх на роботу можна було лише за умови зречення віри. Функціонувала й система позаекономічного примусу людей до праці, особливо засуджених, яких нараховувалося кілька мільйонів.

Таким чином, до початку Другої світової війни була створена система соціального забезпечення радянського типу, що охоплювала робітників, службовців, інтелігенцію й членів їхніх сімей. Розміри соціальних виплат залишились низькими. Основні види соціальних послуг надавали населенню за рахунок державного бюджету.

Соціальна допомога й захист у період Другої світової війни були пов'язані з домінуванням проблем підтримки сімей фронтовиків, хворих і поранених, працевлаштування інвалідів, піклування про дітей-сиріт тощо. Соціальна допомога та соціальна реабілітація поранених – ще один комплекс питань у цей період. Великий потік поранених вимагав термінових заходів не тільки з їхньої евакуації, але й реабілітації.

У жовтні 1941 р. створюють комітети допомоги з обслуговування хворих і поранених бійців Червоної Армії. З кінця червня цього ж року виходить ціла низка указів, які стали основою для соціального забезпечення сімей фронтників, зокрема регламентувався порядок призначення та виплати допомог сім'ям військовослужбовців рядового й молодшого начальницького складу у воєнний час. Були встановлені пільги для сімей військовослужбовців, що загинули та пропали на фронтах війни, зокрема вони звільнялися від сільськогосподарського податку, їм постачали опалення, пайки для дітей.

З початком Другої світової війни в тиллові райони СРСР евакуювали промислові підприємства, виїхали кваліфіковані спеціалісти, діячі науки й культури. Усього в міста й села Російської Федерації, Казахстану, республік Середньої Азії було переселено 3,5 млн. українського населення. Здійснювалася величезна робота з переміщення й обслуговування евакуйованого цивільного населення. Евакуйованим і біженцям треба було надати тимчасове житло, організувати їхнє харчування, працевлаштування, видачу товарів повсякденного вжитку, виплату допомог і пенсій. Особливе щиросердя проявила громадськість, переважно жіноцтво, щодо влаштування українських сімей, які десятками тисяч були евакуйовані до Середньої Азії.

Нових рис і масштабів набули в цей час і проблеми охорони дитинства та опікування сиротами: вихованців дитячих будинків вивозили углиб країни й відкривали нові заклади для них.

Надзвичайне значення в цей період мала діяльність, розгорнута за допомогою Червоного Хреста України. Життя сотень тисяч поранених воїнів було врятовано завдяки переливанню крові, яку здавали донори в тилу й на фронті. Товариство Червоного Хреста України підготувало і направило на фронт тисячі медичних сестер, санінструкторів та сандружинниць. Вони були поруч із бійцями, залучалися до підпілля, працювали в санітарних поїздах. Активісти Червоного Хреста брали безпосередню участь у наданні допомоги пораненим і хворим воїнам на полях битв, під час їх транспортування в тил, у госпіталях, а також – населенню, що постраждало від нальотів ворожої авіації та воєнних дій.

У 1945 р. у Червоному хресті була організована спеціальна служба розшуку для з'ясування інформації про долю військовослужбовців та цивільних осіб, які пропали безвісти, збирання даних, які б підтверджували завдані їм збитки під час Другої світової війни (що дає право на отримання різного роду компенсацій). Важливим соціальним питанням стало забезпечення інвалідів [23].

Розвиток народного господарства України в повоєнний період здійснювався в надзвичайно складних умовах. Ціна перемоги була величезною. Загальні демографічні втрати України включно з убитими, жертвами концтаборів, депортованими становлять не менше 14 млн чоловік. Фактично, втрати українського народу складають 40–44 % від загальних людських втрат СРСР. На руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл України. Загальна кількість зруйнованих промислових об'єктів перевищувала 80 % довоєнного рівня [36,430]. Це визначило масштабність завдань повоєнної відбудови й водночас складність процесу відродження народного господарства в

специфічних умовах, які характеризували підходи радянського керівництва до розв'язання економічних і суспільно-політичних проблем.

Помітно ускладнився процес відбудови в республіці під час голоду 1946–1947 рр. Викликана посухою 1946 р. загроза голоду не була своєчасно нейтралізована, а навпаки, до зими 1946—1947 рр. дедалі більше набувала рис голодомору. Близько мільйона жителів України померло в голодну зиму 1946–1947 рр., більше 3 млн хворіли на дистрофію та анемію.

Для досягнення зростання промислового виробництва застосовано мобілізаційні засоби директивної економіки – перерозподіл коштів з легкої промисловості та соціальної сфери на користь індустріальних галузей; конфіскаційно-грошова реформа 1947 р., під час якої близько третини готівки не було замінено на нові грошові знаки; примусове придбання населенням облігацій державної позики тощо. Водночас легка, харчова промисловість і сільське господарство вважалися другорядними. Були вжиті також традиційні командні методи: посилення тиску на село – кампанія з ліквідації порушень колгоспного статуту (1946); прямі репресії – депортації до Сибіру «осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві» (з 1948); спроби структурної перебудови організації сільськогосподарського виробництва – політика укрупнення колгоспів (1950).

Сталінський режим застосовував репресії й до калік. У 1948 р., напередодні 30-річчя Радянської армії, згідно з постановою Президії Верховної Ради СРСР інвалідів війни виселяли із міст до концтаборів ГУЛАГу, перетворених на своєрідні резервації. За одну ніч 21 лютого 1948 р. лише з Києва до них відправили 5–6 ешелонів – не менше трьох тисяч осіб. Ці резервації не зникли й в 60-ті – 80 рр. за часів правління Л.І.Брежнєва. Наявність у суспільстві інвалідів-калік вважали небажаною, оскільки вони були свідками помилок, поразок і злочинів комуністичної влади і могли дискредитувати соціалістичний лад [63,330].

Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. завершилася відбудова народного господарства України. Проте технічного переозброєння промислового виробництва не відбулося. Заходи з розвитку промисловості не набули характеру цільових комплексних програм, а проводилися примітивно, без достатнього врахування передового зарубіжного досвіду й досягнень науково-технічної революції. Однак завдяки самовідданій праці трудящих за перші п'ять післявоєнних років налагоджено торгівлю і скасовано карткову систему розподілу продуктів (1947), збільшено кількість загальноосвітніх шкіл, розширено мережу вищих навчальних закладів (перевищена довоєнна чисельність студентів), відроджено систему медичного та побутового обслуговування населення. Сільськогосподарське виробництво, на якому ще довго позначалися наслідки голоду, значно відставало й не задовольняло потреб населення в предметах споживання.

Після смерті Сталіна (1953) економічні та соціальні перетворення часто визначалися непослідовністю, поспішністю, урочистими обіцянками, більшість з яких залишилася невиконаними. Наприкінці 50-х років почали відчуватися

негативні тенденції в соціальній сфері – з'явилися дефіцит необхідних товарів, підвищення цін, замороження зарплати тощо. Керівництво держави на це відповіло новими утопічними планами. На XXII з'їзді КПРС (1961) було прийнято третю програму партії – план побудови комунізму вже до 1980 р. У ній висувалися завдання з різкого підвищення добробуту населення та широкої демократизації суспільства (але, певна річ, без політичного плюралізму). Більшість населення в ці плани вірила, а тому в суспільній свідомості домінував комуністичний романтизм, який на деякий час викликав сплеск ентузіазму.

Цьому сприяли і окремі заходи з підвищення рівня життя людей і поліпшення соціальної сфери: на дві години скоротили тривалість робочого дня в передвихідні та передсвяткові дні, було скасовано закон 1940 р., який «прив'язував» робітника до підприємства, на якому він працював, збільшили час відпусток у зв'язку з вагітністю та пологами (з 77 до 112 календарних днів), встановлено шестигодинний робочий день для підлітків до 18 років, скасовано плату за навчання у старших класах середніх шкіл і вищих навчальних закладах. Як вже відзначалося, у 1964 р. приймається Закон «Про пенсії, і допомоги членам колгоспів». У хрущовський період селяни нарешті отримали паспорти, яких фактично не мали із часів запровадження паспортної системи 1932 р.

У 1961 р. були значно розширені функції Міністерства соціального забезпечення. На нього було покладено виконання таких функцій: виплата пенсій; організація лікарсько-трудової експертизи; працевлаштування і фахове навчання інвалідів; матеріально-побутове обслуговування пенсіонерів; багатодітних і самотніх матерів; надання протезно-ортопедичної допомоги.

Найважливіша сфера діяльності соціального обслуговування населення – матеріальне забезпечення, яке мало три основні напрямки: державне соціальне забезпечення, державне соціальне страхування, соціальне забезпечення колгоспників. Фінансування державного соціального забезпечення здійснювалося за рахунок союзного, республіканських та місцевих бюджетів (воно поширювалося на військовослужбовців, учнів та інші категорії громадян), державного соціального страхування – за рахунок страхових внесків підприємств, організацій і дотацій держави (воно поширювалося на робітників і службовців), соціальне забезпечення колгоспного селянства – на кошти колгоспів і дотацій із Державного бюджету. На всіх громадян СРСР поширювалося безкоштовне медичне обслуговування, хоч воно було зовсім неоднакової якості для всіх громадян.

Громадські організації (Товариство сліпих, Рада ветеранів Великої Вітчизняної війни тощо) відігравали опосередковану роль у виконанні соціальної роботи. Їх завданням був переважно контроль і підтримка громадського порядку, оскільки вони були створені і повністю контролювалися державою. До того ж, окрім членських внесків, їх основним джерелом фінансування виступала держава.

Порівняно з попередніми періодами у другій половині 60-х – кінці 70-х років XX ст. досягнута відносна соціальна та матеріальна стабільність. Однак радянську владу охопила системна криза, яка проявлялась у всіх сферах життя: економіці, політиці, соціальній сфері, суспільній моралі тощо.

В економіці спостерігалися повільне запровадження нових технологій та переважно екстенсивний шлях розвитку економіки, невисока якість більшості товарів та їх дефіцит, прихована інфляція (зростання цін при незмінних розмірах заробітної плати), хронічна криза сільського господарства та продовольчі труднощі, економічна неефективність виробництва, енергоємність і матеріалоємність продукції та поява тіньової економіки («цеховики»).

Ознаками кризи моралі були такі явища, як дедалі більший вияв подвійної моралі (розбіжності між декларованим стилем поведінки й реальними устремліннями та установками; безвідповідальність, прагнення перекласти відповідальність на іншого), зростання престижності професій, посад, які давали змогу отримувати нетрудовий дохід, зростання кількості побутових та економічних злочинів, прагнення досягти успіхів незаконним шляхом, поширення пияцтва й алкоголізму та ін.

Радянський Союз продовжував гонку озброєнь. Соціальна сфера фінансувалася виключно за залишковим принципом, значно скоротилося житлове будівництво, що відразу загострило житлову проблему. Урізання витрат на охорону здоров'я відразу відбилося на стані і якості обслуговування населення.

На початок 80-х років значно посилилася продовольча проблема. Головним джерелом для закупівлі став експорт нафти та інших природних ресурсів. Відбувалося приховане підвищення цін, почалося швидке скорочення реальних доходів громадян, спроби «перебудувати» економіку країни в середині 80-х років зазнали провалу. Криза завершилась розпадом СРСР [Докладніше див: 4; 35;36 та ін.].

У цілому можна зробити висновок, що в Радянському Союзі була створена доволі ефектна, але популістська за змістом система соціального забезпечення населення, яка мала такі складники:

1) державне соціальне страхування (за рахунок відповідних централізованих союзних фондів);

2) пенсії (за віком; за інвалідністю; за вислугою років; у разі втрати годувальника) та допомоги (у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю; у зв'язку з вагітністю і пологами; на дітей з малозабезпечених сімей; багатодітним та самотнім матерям тощо);

3) соціальне обслуговування інвалідів і літніх громадян (утримання в будинках-інтернатах з повним державним забезпеченням; протезування; надання засобів пересування; пільги на проїзд на транспорті; житлові, побутові та податкові пільги тощо);

4) безкоштовна медична допомога (надання медичних послуг у поліклініках, лікування в санаторіях, лікарнях, на курортах тощо);

5) безкоштовне виховання дітей (в яслах, дитячих садках, дитячих будинках, санаторіях, піонерських таборах тощо).

Однак виявилось, що держава не в змозі підтримувати цю систему. Загалом соціальне забезпечення, яке сформувалося в радянський період, мало ознаки того періоду й відображало ідеологію державної опіки. Організаційно цю функцію здійснювали органи соціального забезпечення, діяльність яких відповідала

централізовано-плановій економіці, адміністративно-командній системі управління, патерналістському, медично-орієнтованому підходу до надання суспільної допомоги людям.

6.3. Соціальна робота в Україні (кінець XX – початок XXI ст.)

У кінці XX – на поч. XXI ст. в Україні з'явилися об'єктивні чинники змін у системі соціальної допомоги. Розвал Радянського Союзу, неспроможність його політичного та економічного механізмів забезпечувати подальший розвиток суспільства, здобуття Україною статусу незалежної держави викликали потребу створення, по суті, нового суспільства й нових механізмів соціально-економічного регулювання в економічній, політичній, соціальній та гуманітарній сферах. Україна потребує нововведень, які мають створити міцне підґрунтя для становлення високорозвиненої, соціальної за своєю сутністю, демократичної правової держави, її інтегрування у світовий економічний процес як країни з конкурентоспроможною економікою, здатною вирішувати найскладніші проблеми свого соціально-економічного розвитку.

Перехід від збанкрутілої адміністративно-планової до ринкової економіки супроводжувався глибоким падінням виробництва, яке у своїй основі було неконкурентним та неефективним. З 1990 по 1999 рр. (період кризи) обсяг ВВП скоротився на 59,2%, промислової продукції – на 48,9%, сільськогосподарської – на 51,5%. Реальна заробітна плата зменшилася майже в 4 рази [60,319]. За ці роки були повністю розбалансовані грошова та фінансова системи. Поступово (потрібно було майже п'ять років напруженої роботи) в Україні намітилося економічне зростання, стабілізація національної грошової одиниці, відбулися позитивні зрушення в сфері життєзабезпечення населення. Однак навіть у 2010 р. країна не досягла обсягу ВВП, у тому числі на душу населення, 1990 р.

Формування сучасної системи соціального захисту в країні пов'язане з переходом від командно-планової економічної системи до ринкової. Тому поняття «соціальний захист» у нашій країні почало широко вживатися тільки на цьому етапі, хоча в тій чи іншій формі соціальний захист завжди був властивий суспільству.

Потреба саме в соціальному захисті зумовлена природою ринкової економіки, яка не в змозі забезпечити своїм суб'єктам гарантований дохід і зайнятість. Ціла сукупність факторів спричинили суттєві відмінності в рівні доходів, стану здоров'я, обсязі задоволення потреб. Зменшити негативний вплив таких факторів на рівень життя певних прошарків населення й має соціальний захист.

Соціальний захист для населення має стати комплексом економічних, соціальних та правових заходів і сукупністю інститутів, що дають можливість усім громадянам країни однакові можливості для підтримання певного рівня життя, а також підтримку окремих соціальних груп населення. Соціальна захищеність має включати систему дій і засобів, що оберігають будь-якого громадянина країни від економічної та соціальної деградації в результаті

безробіття, хвороби, виробничої травми, народження дитини, інвалідності, старості тощо, а також надання медичних послуг та допомог сім'ям із дітьми. Сучасна система соціального захисту охоплює соціальне забезпечення, соціальні гарантії держави населенню, соціальну допомогу, соціальне страхування.

На середину 2010-х років система соціального захисту в Україні загалом продовжувала зберігати окремі риси старої системи й за своїми параметрами не відповідає передовим системам соціального захисту країн Європейського Союзу. Реформування її проводять несистемно: воно не має цілеспрямованого характеру, не спирається на збалансованість розвитку національної економіки й соціальних зобов'язань держави [60,345].

Соціальна робота в Україні кінця XX – початку XXI ст. покликана стати важливою ланкою в механізмі соціального захисту населення. Професійна діяльність соціальних працівників має сприяти суспільним змінам, вирішенню проблем людських відносин, взаємодії людей з їхнім оточенням, зміцненню здатностей людей до функціонального існування в суспільстві в цілому та підвищенню рівня їхнього благополуччя.

Сучасна соціальна робота в Україні розвивається під впливом новітніх світових тенденцій, має свої особливості, обумовлені історичним, національним розвитком. Суб'єктами соціальної роботи в нашій країні насамперед виступають організації, установи, соціальні інститути суспільства. До них належать структурні підрозділи законодавчої, виконавчої та судової влади різного рівня. Особливу роль тут відіграють такі міністерства та відомства, як Міністерство соціальної політики, Міністерство освіти і науки, Міністерство молоді та спорту, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство юстиції, Державна соціальна служба для сім'ї, дітей і молоді, Державна служба зайнятості та ін.

На місцевому рівні цю роботу виконують виконавчі органи, соціальні служби та заклади соціального спрямування різної відомчої підпорядкованості – центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, служби у справах сім'ї, служби у справах неповнолітніх, центри соціальної роботи та практичної психології, територіальні центри соціального обслуговування різних категорій населення, соціальні притулки для дітей і підлітків, соціальні гуртожитки, центри соціально-психологічної допомоги неповнолітнім, які опинилися в складних життєвих обставинах, соціальні центри матері та дитини, центри екстреної психологічної допомоги по телефону та інші установи і заклади.

Соціальною роботою також займаються неприбуткові та неурядові організації, об'єднання. До таких належать благодійні фонди, спілки та товариства, громадські організації соціального спрямування всеукраїнського, регіонального та місцевого рівнів, у тому числі волонтерські організації, Дитячий Фонд України, Товариство Червоного Хреста України та їхні регіональні підрозділи, представництва міжнародних організацій (ПРООН, ЮНІСЕФ та ін.).

Більшість фізичних осіб, які здійснюють практичну соціальну роботу професійно чи на громадських засадах, працюють у вищезазначених суб'єктах соціальної роботи. Це – організатори-керівники та виконавці, практичні соціальні

працівники та педагоги, психологи, реабілітологи, викладачі соціальної роботи та інші фахівці.

Зважаючи на специфіку сфери соціальної роботи, можна говорити про численну групу суб'єктів, які організують, стимулюють, підтримують, реабілітують, корегують, допомагають різним людям, групам, громадам.

За роки незалежності в Україні сформувалася також і система підготовки соціальних працівників, у тому числі і з вищою освітою. Одна з перших програм підготовки фахівців із соціальної роботи була започаткована в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА). У середині 1990-х р. цей навчальний заклад одержав технічну допомогу від Європейського Союзу в межах проекту Темпус-Тасіс «Впровадження вищої освіти в сфері соціальної роботи в Україні». Значний внесок у розвиток підготовки фахівців із соціальної роботи зробив доктор медичних наук, професор, керівник Школи соціальної роботи НаУКМА Володимир Іванович Полтавець (1941–1999), який тривалий час працював у Дніпропетровську, а з 1993 р. – у Києво-Могилянській академії. У 1995 р. там відбувся перший набір студентів за програмою освітньо-професійного рівня магістра. Було набрано близько двадцяти чоловік, які вже мали вищу освіту в різних галузях (педагогіки медицини філософії технічних наук) та певний досвід роботи. Соціальна робота стала для них другою професією. Пізніше в НаУКМА відкрито підготовку бакалаврів та спеціалістів.

Першим вищим навчальним закладом в Україні, який започаткував підготовку соціальних працівників на трьох рівнях (бакалавра, спеціаліста, магістра), став Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара (ДНУ). Це відбулося також у 1995 р. Ініціатором підготовки фахівців за спеціальністю «Соціальна робота» стала кафедра соціології ДНУ, якою завідував доктор історичних наук, професор Віктор Георгійович Городяненко. На початку 1996 р. за участю кафедри соціології була створена кафедра соціальної роботи, першим завідувачем якої став кандидат педагогічних наук, доцент Володимир Васильович Васильєв. Його заступником упродовж багатьох років був кандидат історичних наук, доцент Станіслав Васильович Глазунов. У 2010 р. кафедру соціальної роботи ДНУ очолила доктор філософських наук, професор Оксана Олександрівна Осетрова.

Значну підтримку в становленні підготовки фахівців з соціальної роботи на Дніпропетровщині надали тодішній начальник обласного управління соціального захисту населення Анатолій Степанович Курсаков та заступник начальника цього управління Валентина Олексіївна Сливна. Активно долучався також зарубіжний досвід, зокрема, за допомогою участі університету в проекті Європейського Союзу «Формування в Україні системи соціальної допомоги нового типу» (1997–1999).

Для перепідготовки державних службовців із вищою освітою за різними спеціальностями в 1997 р. була також розпочата підготовка магістрів державної служби за спеціалізацією «Соціальна робота», яку пізніше стали називати ширше – «Соціальна сфера». Першим координатором підготовки магістрів упродовж десяти років (1997–2007) став доцент С.В.Глазунов. За цією спеціалізацією

практичні працівники на основі отриманої раніше вищої освіти здобували поглиблені фахові знання й удосконалювати вміння, необхідні для новітньої професійної діяльності в органах законодавчої, виконавчої влади, місцевого самоврядування та накопичували первісний досвід їх застосування у відповідній галузі знань.

Нині в Україні підготовку фахівців за спеціальністю «Соціальна робота» здійснюють близько 50 вищих навчальних закладів. Сучасні суспільні запити щодо інноваційного розвитку країни, створення умов для самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці і держави у кваліфікованих кадрах вимагають постійної модернізації системи вищої освіти, зокрема, урахування процесів європейської інтеграції та розвитку єдиного Європейського простору вищої освіти. Треба зауважити, що порівняно із системою підготовки в Україні, яка характеризується фундаментальністю й передбачає, перш за все, засвоєння теоретичних знань, за кордоном акцентують на організації практичної діяльності студентів.

Підготовка фахівців із вищою освітою в найближчому майбутньому буде змінюватися згідно з європейськими, світовими тенденціями і здійснюватися за освітньо-професійними, освітньо-науковими, науковими програмами. Успішне виконання тієї чи іншої програми буде підставою для присудження відповідного ступеня вищої освіти – молодшого бакалавра, бакалавра, магістра, доктора філософії, доктора наук. Сучасним студентам належить взяти участь у вивченні світового й вітчизняного досвіду соціальної роботи, розвитку нових перспектив та формуванні власних знань, навичок у цьому напрямку.

ГЛОСАРІЙ

АЛЬТРУЇЗМ (у перекладі з латинської мови означає «інший») – система ціннісних орієнтацій особистості, у якій ключовим мотивом і критерієм оцінки виступають інтереси іншої людини чи соціальної спільноти. Альтруїзм трактують як самовідданість, свідоме й добровільне служіння людям. Термін уперше ввів Огюст Конт (1798–1857), автор ідеї про соціологію як науку, про закони функціонування та розвитку суспільства в цілому, окремих суспільних явищ.

АСОЦІАЛЬНИЙ – протисуспільний, негромадський.

БІХЕВІОРИЗМ – напрям у психології, предметом якого є поведінка людей і тварин, механічна реакція у відповідь на зовнішні подразнення.

БОГАДІЛЬНЯ – благодійна установа, притулок для інвалідів, убогих, непрацевдатних, старих людей, лікарня. Слово утворено від «Бог» і стародавнього прийменника «діля» (ради), який ставився після слова. Богадільня – Бога ради, для Бога.

БУДИНКИ СИРИТСЬКІ – у ХІХ ст. державні установи в Російській імперії, призначені для виховання й піклування про сиріт до 12 років. У сирітські будинки приймалися діти з купецьких, міщанських та інших верств. Після досягнення 12 років сироти-хлопчики влаштовувалися в місцеві гімназії, у фельдшерські школи, школи садівництва, шовківництва, виноробства, землеробські школи, до купців, фабрикантів, ремісників тощо. Сироти-дівчатка – у дівочі виховні заклади, приватні пансіонати, до добродійників, до майстрів. Окрім цього, існували й будинки для виховання бідних дворянських дітей. За одним із таких будинків наглядав І.П.Котляревський (1769–1838), автор «Енеїди», «Наталки-Полтавки» та інших перших творів українською народною мовою.

ВОЛОСТЬ – 1) у Київській Русі певна територія, підпорядкована єдиній владі, наприклад, монастиря тощо; 2) у Великому князівстві Литовському складова частина повіту, інколи тотожна повітові; 3) форма територіальної громади в Україні ХІV-ХVІ ст.; 4) у Росії – найнижча адміністративно-територіальна одиниця в сільських місцевостях; з 1861 р. одиниця станового селянського самоврядування; зберігалася в Україні як самоврядна одиниця до адміністративної реформи 1924-1925 рр., в Росії до 1928-1930 рр.

ГАЛИЧИНА – історична область, більша частина якої нині входить до України (Східна Галичина), а інша частина (Західна Галичина) – до Польщі. Історичним, політичним та культурним центром краю прийнято вважати місто Львів, хоча сама назва Галичина, найімовірніше, походить від містечка Галича – колись столиці Галицького удільного князівства.

ГЕТЬМАНЩИНА, або ВІЙСЬКО ЗАПОРІЗЬКЕ – українська козацька держава на території Наддніпрянщини, Сіверщини, Полісся та Східного Поділля. Веде свій початок від найбільшого козацького повстання в Речі Посполитій – Хмельниччини. Головою виступав виборний гетьман. Від 1654 р. перебувала під протекторатом московського царя. У 1765 р. Катерина ІІ реформувала Гетьманщину в Малоросійську губернію.

ГЕШТАЛЬТ-ТЕРАПІЯ (гештальт перекладається з німецької мови як «фігура, образ, цілісність, особистість») – напрямок у психотерапії, основні ідеї й

методи якого розробив Фредлерік Перлз, Лаура Перлз і Пол Гудман. Головні принципи – прагнення до розвитку, актуальність і прийняття відповідальності за те, що робиться у своєму бутті, проживання ситуації тут-і-зараз і свідома присутність у цьому проживанні.

ГОРОДНИЧИЙ – голова поліції в повітовому місті (за старих часів у Росії).

ГОШПІТАЛЬ (у перекладі з латинської мови означає «гостинний») – будинок піклування про хворих, калік, старих людей.

ЕМЕРИТАЛЬНІ КАСИ (у перекладі з латинської мови емерит – «заслужений, старий») – пенсійні каси, які здійснюють страхування пенсій та матеріальних допомог.

ЄПАРХІЯ – церковно-адміністративний округ, яким управляє єпископ.

ЗАДУШНИЙ ЧОЛОВІК – назва раба у Київській державі в IX–XII ст., якого власник відпускав на волю перед своєю смертю, як вважалося, для спасіння душі. Задусні люди перебували під опікою і юрисдикцією церкви та на її утриманні.

ЗАКУПИ – у Стародавній Русі називалися люди, які брали у феодала позику («купу») і за це мусили виконувати феодальні повинності.

ІНТЕРАКЦІЯ – повсякденна взаємодія людей.

ІНТЕРВЕНЦІЯ (буквально перекладається з латинської мови як «втручання») – професійні дії, спрямовані на вирішення завдань щодо поліпшення ситуації клієнта або соціальної ситуації, пов'язаної з його оточенням.

ІЗГОЇ – у Стародавній Русі XI–XII ст. люди, що вийшли зі свого звичайного становища в суспільстві в зв'язку з усілякими обставинами, і перебували під опікою церкви. Ізгої – староукраїнське слово, має спільний корінь «гой» зі словом «гойтися» (заживати). Ізгої – ті, кого «виживали» (позбувалися) з родини, країни в цілому.

КАЛІКА – 1) той, хто позбувся якої-небудь частини тіла або втратив здатність рухати нею; 2) жебрак, що випрошує милостиню; 3) прочанин. Вважається, що назва походить від назви грецького взуття «калиги» – глибоких і товстих черевиків для монахів і для подорожі.

КТИТОР – 1) особа, на кошти якої побудована або заново відбудована церква; 2) у православній церкві – також староста, вибраний приходською общиною.

МАГДЕБУРСЬКЕ ПРАВО – середньовічне міське право, за яким міста частково звільнялись від адміністрації (королівські) або влади феодала (приватні) і створювали органи місцевого самоврядування. Походить від привілеїв 1188 р., які отримало німецьке місто Магдебург від архієпископа. Разом із німецькою колонізацією прийшло в Східну Європу. Серед українських міст магдебурське право першими одержали Володимир Волинський (1324 р.), Львів (перед 1352 р.), Кам'янець (1374 р.) та ін. У XV–XVI ст. поширилось в містах Правобережної України. На українських землях у складі Австрії було скасоване наприкінці XVIII ст. (у Львові 1786 р.), у складі Росії – 1831 р. (у Києві 1835 р.).

МАЛОРОСІЯ – назва, створена в XIV ст. Константинопольською патріархією для позначення Галицько-Волинського князівства. За проханням володаря цього князівства Юрія I єпархії Галичини й Волині в 1303 р. були

відділені від Київської митрополії, і патріарх Константинопольський у своїй грамоті із цієї нагоди назвав Галицько-Волинське князівство «Mikra Rosia» (Мала Русь). Великою Руссю («Makra Rosia») греки вважали всю Київську метрополію, тобто колишню Київську Русь. На всю Україну термін «Малоросія» поширила Московія, взявши собі назву «Великороссія» (в латинському позначенні Russia).

МАРГІНАЛ (від латинського слова, яке означає «край, межа, кордон») – суспільний індивід, людина, яка перебуває на краю, на межі різних систем – культур, соціальних цінностей, і яка зазнає їхнього суперечливого впливу. В індивідуальному плані – це особа, що має групову приналежність без групової ідентифікації.

МЕЦЕНАТСТВО – добровільна безкорислива діяльність фізичних осіб, яка полягала матеріальній, фінансовій та іншій підтримці набувачів благодійної допомоги. Назва походить від прізвища римлянина Мецената або Мекената (70–7 до н.е.), який був покровителем мистецтв за імператора Августа і другом Горація (65–8 до н.е.), одного з найушлавлених авторів у всій світовій літературі.

МИЛОСЕРДЯ – добре, співчутливе ставлення до кого-небудь, вияв жалості; помилування.

ПАТЕРНАЛІЗМ (походить від латинського слова патер – «батько») – система політичних відносин, принцип державного управління або політична практика, за якої одні політичні суб'єкти поводять себе відносно інших як «батько» з «дітьми» в патріархальній сім'ї. У першу чергу, мається на увазі поведінка держави або її інститутів щодо громадян, суспільства.

ПАТРИСТИКА – сукупність учень отців церкви та авторитетних церковних письменників I–VIII ст.

ПЕРМАНЕНТНИЙ – який триває безперервно; постійний, неперервний.

ПРОФЕСІЙНІ ЖЕБРАКИ – люди, які за станом здоров'я здатні працювати, але для яких збирання милостині є ремесло.

РЕДИСТРИБУЦІЯ – передача частини створеного громадою надлишкового продукту в розпорядження вождів, на різні суспільні потреби.

РЕЦИПРОКАЦІЯ – взаємодопомога, взаємний обмін дарунками, послугами.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ (у перекладі із французької мови означає «мирський, світський») – 1) перетворення церковної та монастирської власності на світську, державну; 2) вилучення чого-небудь із церковного, духовного відання й передання світському, цивільному (наприклад, секуляризація шкіл); 3) звільнення від впливу церкви в громадській та розумовій діяльності, у художній творчості.

СМЕРД – член громади на Стародавній Русі у XI–XV ст., людина, позбавлена особистої свободи і власності. Саме слово «смерд» є синонімом слова «селянин». Спочатку воно мало відтінок зневажливості – смердіти означало «видавати неприємний запах».

СОЦІАЛЬНА ПАТОЛОГІЯ (пато у перекладі із грецької мови означає «біль, страждання») – ненормальний людський стан, що суперечить суспільним уявленням про життєдіяльність людини, особистості.

СОЦІАЛЬНИЙ ПРАЦІВНИК – професійно підготовлений фахівець, що має необхідну кваліфікацію в сфері соціальної роботи, й надає соціальні послуги.

СПОНСОРСТВО – добровільна безприбуткова участь фізичних та юридичних осіб у матеріальній підтримці благодійної діяльності в обмін на рекламу своєї діяльності, продукції, імені, назви, торгової марки і т. ін.

СУПЕРВІЗІЯ в соціальній роботі – співпраця двох професіоналів (більш досвідченого й менш досвідченого або рівних за досвідом), спрямована на забезпечення належної якості соціальної роботи, запобігання професійним ризикам шляхом навчання соціальних працівників, наставництва та професійної підтримки на робочому місці

СУФРАЖИЗМ (в англійській мові означає «виборче право») – жіночий рух за надання жінкам однакових із чоловіками виборчих прав у рамках держави. Виник у 2-й половині XIX ст. в Англії. Поширився в США, Німеччині та деяких інших країнах. Припинився після Першої світової війни. Суфражистки – учасниці руху за надання жінкам виборчих прав.

ТИФЛОПЕДАГОГІКА (від грецького слова «сліпий+педагогіка») – галузь педагогіки, що вивчає процеси навчання й виховання сліпих і слабозорих дітей та підготовки їх до трудової діяльності.

УРБАНІЗАЦІЯ (від латинського – «міський») – процес швидкого зростання старих і появи нових міст та підвищення їхньої ролі в економічному й культурному житті суспільства. Виявляється в зростанні міських поселень, концентрації населення в них, поширенні міського способу життя на всю мережу поселень.

ХОЛОПИ – назва невольних людей у Стародавній Русі, вживана поряд із назвою «челядь». Холопи – населення, що перебувало в повній власності князя. У перекладі зі старослов'янської мови означає «слуга, раб, наймит».

ФІЛАНТРОПІЯ (у перекладі із грецької мови означає «людинолюбство») – благодійна діяльність, надання допомоги та заступництва бідним людям, які потребують підтримки.

ФОСТЕРНА СІМ'Я – прийомна сім'я (у перекладі з англійської означає «виховувати (чужу дитину»); передавати дитину на виховання; сприяти розвитку, заохочувати»).

ЯЗИЧНИЦТВО (язичество) – будь-яка традиційна релігія певного народу, відмінна від глобальних релігій. Церковно-слов'янське слово «язик» означає народ, а «язици» – чужоземці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антоненко-Давидович, Б.Д. Як ми говоримо [Текст] / Б.Д. Антоненко-Давидович. – К.:Либідь,1991. – 256 с.
2. Бабичев, Н.Т. Словарь латинских крылатых слов [Текст] / Н.Т.Бабичев, Я.М.Боровский. – М.: Русский язык, 1982. – 959 с.
3. Багалій, Д.І. Історія Слобідської України [Текст] / Д.І. Багалій. – Х.: Основа, 1991. – 256 с.
4. Баран, В.К. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) [Текст] / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 304 с.
5. Безпалько, О.В. Соціальна робота в громаді [Текст]: навч. посіб. / О.В.Безпалько. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 176 с.
6. Бессмертный, Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века [Текст]: очерки демографической истории Франции / Ю.Л. Бессмертный – М.: Наука, 1991. – 240 с.
7. Бех, В.П. Соціальна робота і формування громадянського суспільства [Текст]: моногр. / В.П. Бех, М.П. Лукашевич, М. В.Туленков. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – 599 с.
8. Біблія [Текст]. – К.: Біблійн. т-ва, 1995. – 960 с.; 296 с.
9. Большой психологический словарь [Текст] / сост. Б.Г. Мещеряков, В.П.Зинченко. – СПб.: Прайм–ЕВРОЗНАК, 2007. – 672 с.
10. Васильєв, В.В. Посібник з історії соціальної роботи на Катеринославщині [Текст] / В.В. Васильєв. – Д.: РВВ ДНУ, 2007. – 100 с.
11. Введення в соціальну роботу [Текст]: навч. посіб. / В.В. Бурлака, Н.М.Вельбовець та ін. – К.: Фенікс, 2001. – 288 с.
12. Вебер, Макс. Протестантська етика і дух капіталізму [Текст] / Макс Вебер. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
13. Великий тлумачний словник української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.: Ірпінь: Перун, 2002. – 1440 с.
14. Вовк, Х.К. Студії з української етнографії та антропології [Текст] / Х.К.Вовк. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
15. Войтенкова, Г.Ф. Социальная поддержка семей с детьми в США [Текст] / Г.Ф. Войтенкова, Е. В Лебедева // Народонаселение. – 2007. – № 4. – С. 94–106.
16. Володимир Полтавець [Текст]: зб. на пошану пам'яті / упоряд. І.М.Грига. – К.: Академія, 2000. – 85 с.
17. Воропай, Олекса. Звичаї нашого народу [Текст]: в 2 т. / Олекса Воропай. – К.: Оберіг, 1991.
18. Вступ до соціальної роботи [Текст]: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. Т.В. Семигіної, І.І. Миговича. – К. : Академвидав, 2005. – 304 с.
19. Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарем [Текст]: пер. М.Л.Гаспарова / Гай Светоний Транквилл. – М.: Наука, 1993. – 284 с.
20. Глазунов, С.В. Досвід співпраці у підготовці кадрів між Дніпропетровським національним університетом імені Олеся Гончара і

- Дніпропетровським обласним центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді [Текст] / С.В.Глазунов // Проблеми територіальної організації публічної влади в Україні. – Д.: ДНУ, 2010. – С.198–200.
21. Глазунов, С.В. Історія та теорія соціології: Протосоціологія [Текст]: навч. посіб. / С.В. Глазунов. – Д.: РВВ ДНУ, 2008. – 68 с.
 22. Глазунов, С.В. Соціологія сім'ї [Текст]: навч. посіб. / С.В. Глазунов. – Д.: РВВ ДДУ, 2000. – С.60-61.
 23. Гордієнко, Г. Становлення державної політики соціального забезпечення інвалідів Великої Вітчизняної війни в УРСР в 1942-1950 рр. [Текст] / Г.Гордієнко // Університет : Іст.-філос. журн. – 2008. – №5. – С.106-111.
 24. Горілий, А.Г. Історія соціальної роботи [Текст]: навч. посіб. / А.Г.Горілий. – Тернопіль: Астон, 2004. – 173 с.
 25. Горобець, В. Влада та соціум Гетьманату [Текст]: дослідж. з політ. і соціал. історії ранньомодерної України / В. Горобець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 271 с.
 26. Грушевський, М. Ілюстрована історія України [Текст] / М. Грушевський. – К., 1990. – 524 с.
 27. Діптан, І. Спеціальні державні інституції боротьби з дитячою безпритульністю в Українській РСР (1919–1932 рр.): чинники організації, механізм і результати діяльності [Текст] / І. Діптан // Рідний край. Наук., публіц., худож.-літ. альм. – П.: АСМІ, 2008. – №2 (19). – С.88-98.
 28. Дорошенко, Д. Нарис історії України [Текст]: в 2-х т. / Д. Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – Т.2. – 349 с.
 29. Дьяченко, Г. Полный церковно-славянский словарь [Текст] / Г. Дьяченко. – М.: Отчий дом, 2009. – 1122 с.
 30. Енциклопедія для фахівців соціальної роботи [Текст] / за заг. ред. проф. І.Д. Зверєвої. – К.–Сімферополь: Універсум, 2013. – 536 с.
 31. Енциклопедія українознавства [Текст]: в 10 т. / головн. ред. проф. В. Кубійович. – Л.: Молоде життя, 1993–2000.
 32. Етимологічний словник української мови [Текст]: в 7 т. / ред. кол. О.С.Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1983.
 33. Етнографія України [Текст]: навч. посіб. / за ред. проф. С.А. Макарчука. – Л.: Світ, 2004. – 520 с.
 34. Зидер, Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европы (конец XVIII – XX вв. [Текст]: пер. с нем. Л.А.Овчинцевой / Р. Зидер. – М.: ВЛАДОС, 1997. – 302 с.
 35. Історія України [Текст]: посіб. / за ред. Г.Д. Темка, Л.С. Тупчієнка. – К.: Академія, 2001. – 480 с.
 36. Історія українського суспільства [Текст]: навч. посіб. / І.Д. Дудко, В.Д. Бондаренко, З.І. Зайцева. – К.: КНЕУ, 2011. – 597 с.
 37. Капська, А. Й. Технології соціальної роботи в зарубіжних країнах [Текст]: навч. посіб. / А. Й. Капська, Л. М. Завацька, С. В. Грищенко. – К.: Вид. дім «Слово», 2011. – 248 с.

38. Константинова, Ю. В. Опікунська діяльність Миколаївського міського сирітського суду для дворянства у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами Державного архіву Миколаївської області) [Текст] / Ю.В. Константинова // Грані: наук.-теор. і громад.-політ. альм. / Дніпропетр. нац. ун-т, Центр соц.-політ.дослідж. – 2011. – №5.– С.25-28.
39. Корнієнко, В. М. До питання про благодійну діяльність родини Харитоненків в освіті Харківської губернії [Текст] / В.М. Корнієнко // Вчен. зап. – Х. : Вид-во НУА, 2006. – Т. 12. – С.195-202.
40. Корнюшина, Р.В. Зарубежный опыт социальной работы [Текст] / Р.В.Корнюшина. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2004. – 85 с.
41. Кособуцька, Г. Києво-Печерський патерик про допомогу людям з особливими потребами [Текст] / Г. Кособуцька // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка. Українознавство. – К., 2007. – Вип.11. – С.7-9.
42. Костина, Е.Ю. История социальной работы [Текст] / Е.Ю. Костина. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2004. – 104 с.
43. Кочергін, І.О. Дворянство пореформеної доби: особливості трансформації (на прикладі Катеринославської губернії) [Текст] / І.О. Кочергін // Укр. іст. журн. – 2012. – №6. – С. 75-80.
44. Кубіцький, С.О. Історія соціальної роботи в зарубіжних країнах: [Текст]: навч. посіб. / С.О Кубіцький. – К.: ДАКККіМ, 2009. – 298 с.
45. Кудласевич, О.М. Тенденції розвитку соціальної політики: ретроспективний аналіз [Текст]: / О. М. Кудласевич // Український соціум. – 2013. – № 1(44). – С.157–170.
46. Кузьмин, К.В. История социальной работы за рубежом и в России /с древности до начала XX века [Текст]: / К.В. Кузьмин, Б.А. Сутырин. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 480 с.
47. Курріна, Т. Із витоків благодійності й освіти єврейських громад на Україні в XIX – початок XX ст. [Текст]: / Т. Курріна // Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Наук. зап. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2006. – Вип. 30. – С.264-278.
48. Лиходей, О.А. Профессиональное нищенство и бродяжничество как социальный феномен российского общества [Текст] / О.А.Лиходей. – СПб.: Изд-во СПГУВК, 2004. – 255 с.
49. Лозовская, Е.Г. История социальной работы в России [Текст]: учеб.-метод. пособие для студ. по спец. «Социальная работа» / Е.Г.Лозовская, Е.С. Новак, В.Г. Краснова. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2001. – 72 с.
50. Лукашевич М. П. Соціальна робота в Україні: теоретико-методичні засади [Текст] / М.П. Лукашевич, І.І. Мигович, І.М. Пінчук. – К.: МАУП, УЦДСМ, 2001. – 257 с.
51. Марк Твен. Принц и нищий [Текст] / Марк Твен. – М.: Астрель, 2006. – 320 с.
52. Мельников, В.П. История социальной работы в России [Текст]: учеб. пособие / В.П. Мельников, Е.И. Холостова. – М.: Изд.-книготорг. центр «Маркетинг», 2001. – 344 с.

53. Нечуй-Левицький, І.С. Київські прохачі [Текст]: зібрання творів у десяти томах / І.С.Нечуй-Левицький – К.: Наук. думка, 1966. – Т.7.– С. 359–447.
54. Новак, Е. С. Социальная работа за рубежом [Текст]: учеб. пособие / Е.С.Новак, Е.Г. Лозовская, М.А. Кузнецова / под общ. ред. Е.С. Новак. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2001. – 172 с.
55. Огієнко, І.І. Дохристиянські вірування українського народу [Текст]: іст.-реліг. моногр. / І.І. Огієнко. – К.: Абрис, 1992. – 424 с.
56. Огієнко, І.І. Етимологічно-семантичний словник української мови [Текст]: в 4 т. / І.І. Огієнко. – Вінніпег: Тов. «Волинь», 1979–1994.
57. Огієнко, І.І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу [Текст]: репринтне відтворення видання 1918 року / І.І.Огієнко. – К.:Абрис, 1991. – 274 с.
58. Огієнко, І.І. Українська церква [Текст]: в 2 т. / І.І. Огієнко. – Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1942.
59. Ожегов, С.И. Словарь русского языка [Текст] / С.И. Ожегов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1973. – 846 с.
60. Онікієнко, В.В. Ринок праці та соціальний захист населення України: ретроаналіз, проблеми, шляхи вирішення [Текст]: наук.-аналіт. моногр. / В.В. Онікієнко – К.: Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи НАН України, 2013. – 456
61. Оніпко, Т. В. Полтавські жінки-добродійниці (19 - початок 20 ст.) [Текст] / Т.В. Оніпко // Полтав. ун-т споживчої кооперації України. Наук. вісн. – П.: ПУСКУ, 2004. – № 3 (14) / 2004. – С.77-79.
62. Осетрова, О.О. Історичний досвід соціальної роботи в українських братствах-громадах (XVI – XVII ст.) [Текст]: / О.О. Осетрова // Materiály VIII Mezinárodní vědecko–praktická conference «Věda a vznik – 2011/2012». Díl 23. Filosofie. – Praha: Publishig House «Education and Science» s.r.o., 2011/2012. – S.34-39.
63. Остафійчук, В.Ф. Історія України: сучасне бачення [Текст]: навч. посіб. \ В.Ф. Остафійчук. – К.: Знання-Прес, 2006. – 422 с.
64. Поліщук, В.А. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи [Текст]: курс лекцій / В. А. Поліщук, О.І. Янкович. – Тернопіль: ТДПУ, 2009. – 256 с.
65. Пономарев, А.П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине [Текст] / А.П. Пономарев. – К.: Наук. думка, 1989. – 320 с.
66. Попович, Г.М. Соціальна робота в Україні і за рубежом [Текст]: навч.-метод. посіб. / Г.М. Попович. – Ужгород: Гражда, 2000. – 134 с.
67. Попович, Г.М. Інституціалізація соціальної роботи в Україні [Текст]: моногр. / Г.М. Попович. – Ужгород: Гражда, 2003. – 184 с.
68. Ришкова, А.О. Радянська політика в галузі соціальної опіки в УРСР (20-ті – початок 30-х рр. XX ст.) [Текст] / А.О. Ришкова // Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Вісн. № 816. Історія.– Х., 2008.– Вип. 40. – С.180-189.
69. Романов, Б.А. Люди и нравы древней Руси [Текст] / Б.А.Романов. – М.-Л.: Наука, 1966. – 240 с.

70. Рыбаков, Б.А. Язычество древней Руси [Текст] / Б.А.Рыбаков. – М.: Наука, 1987. – 782 с.
71. Савицький, В.І. Генеза благодійності в Україні (Методологія історії соціальної роботи в Україні) [Текст]: навч. посіб. для вузів / В.І.Савицький. – К.: НТУУ «КПІ», 2007. – 136 с.
72. Савочка, А. Становлення та розвиток благодійних товариств загального типу Таврійської губернії (середина 19 – початок 20 ст) [Текст] / А.Савочка // Краєзнавство: наук. журн. – 2008. – №1-4. – С.78-84.
73. Семигіна, Т. В. Соціальна робота в громаді / Т.В. Семигіна // Соціальна робота: в 3-х ч. – Ч. 2. Теорії та методи соціальної роботи / за ред. Т.Семигіної, І. Григи. – К. : КМ Академія, 2004. – 216 с.
74. Словник староукраїнської мови XVI-XV ст. [Текст]: в 2 т. / ред. кол. Д.Г.Гринчишин, Л.Л. Гумецька (голова), І.М. Керницький. – К.: Наук. думка, 1977-1978.
75. Смирнов В. Соціальна політика в українському селі в період НЕПу [Текст] / В. Смирнов // Київська старовина: наук. іст.-філол. журн. / Журн. Київ. славіст. ун-ту. – 2007. – № 6. – С.89-109.
76. Сорокин, П.А. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь [Текст]: / П.А.Сорокин. – М.:Academia & LVS, 2003. – 684 с.
77. Сорокин, П.А. Рецензия на книгу З.Лилина. От коммунистической семьи к коммунистическому обществу [Текст] / П.А. Сорокин // СОЦИО-ЛОГОС [Текст]: пер. с англ., нем., франц. / сост. В.В. Винокурова, А.Ф. Филиппова. – М.: Прогресс, 1991. – С. 466.
78. Сорокин, П.А. Социология революции [Текст]: / Человек. Цивилизация. Общество. // П.А. Сорокин– М.: Политиздат, 1992. – С. 266–295.
79. Социальная работа за рубежом [Текст]: учеб. пособ. / сост. Е.С. Новак, Е.Г.Лозовская, М.А. Кузнецова. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2001. – 172 с.
80. Соціальна робота [Текст]: короткий енцикл. словник / ред. кол. В.П.Андрущенко та ін. – К.: ДЦССМ, 2002. – 536 с.
81. Соціальна робота в Україні [Текст]: навч. посіб. / І.Д. Зверева [та ін.] / за ред. І. Д. Зверєвої, Г.М.Лактіонової. – К.: Центр навч. л-ри, 2004. – 256 с.
82. Субтельний, О. Україна: історія [Текст]: пер. з англ. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
83. Супрун, М.О. З історії зародження та розвитку державної опіки над дітьми-сиротами з особливими потребами (кінець 19 – початок 20 ст.) [Текст] / М.О. Супрун // Нові технології навчання. – К.: Наук.-метод. центр вищ. освіти, 2006. – Вип. 42. – С.46–49.
84. Суханова, З. Андрей Шептицький: реалії хресного шляху [Текст] / З.Суханова, Н. Сулима-Матлашенко // Дзвін. – 1991.– № 1. – С. 89-96.
85. Терлюк, І.Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII ст. [Текст]: навч. посіб. з іст. держави і права України / І.Я.Терлюк. – Львів, 2003. – 156 с.

86. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка [Текст]: в 4 т. / М.Фасмер. – М.: Астрель, 2007.
87. Фирсов, М.В. История социальной работы [Текст]: учеб. пособие для высш. шк. / М.В. Фирсов. – М.: Академический Проект; Константа, 2007. - 608 с.
88. Фирсов, М.В. История социальной работы в России [Текст]: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / М.В. Фирсов. – М.: ВЛАДОС, 1999. – 256 с.
89. Фирсов, М.В., Теория социальной работы [Текст]: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / М.В. Фирсов Е.Г., Студенова. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛА ДОС, 2001. – 432 с.
90. Франко, І.Я. Хуторна поезія П.А. Куліша [Текст] / І.Я. Франко // Зібр. творів у 50-ти томах. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 26. – С. 170 – 174.
91. Хорунжий, Ю. Українські меценати. Доброчинність – наша риса [Текст] / Ю. Хорунжий. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – 137 с.
92. Хрестоматия по истории Древнего Востока [Текст] в 2 ч. / под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузицина. – М.: Высш. шк., 1980.
93. Хрестоматия по истории Древнего Рима [Текст] / под ред. В.И. Кузицина. – М.: Высш. шк., 1987. – 431 с.
94. Хрестоматия по истории Древней Греции [Текст]: / под. ред. Д.П.Каллистова. – М.: Мысль, 1964. – 695 с.
95. Циткилов, П. Я. История социальной работы [Текст]: учеб. пособие для студ. вузов / П. Я. Циткилов. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 448 с.
96. Шарин, В. И. История социальной работы [Текст]: учеб. пособие / В.И.Шарин. – М.: Изд.-торг. корпорация «Дашков и Ко», 2010. – 368 с.
97. Шевченко, Т.Г. Кобзар [Текст] / Т.Г. Шевченко. Текстол. підготов. С.Гальченка. – К.: Нац. книжк. проект, 2011. – 816 с.
98. Энгельс, Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана [Текст] / Ф.Энгельс. – М.: Политиздат, 1985. – 639 с.
99. Яворницький, Д.І. Історія запорозьких козаків [Текст]: в 3-х т. / Д.І.Яворницький. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. БЛАГОДІЙНИЦТВО В СУСПІЛЬСТВАХ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ	7
1.1. Праісторичні форми допомоги й взаємодопомоги в найдавніших спільнотах	7
1.2. Соціальна підтримка в державах Стародавнього Сходу (Єгипет, Вавилон, Індія, Китай)	10
1.3. Організація соціальної допомоги в Стародавній Греції та Стародавньому Римі	14
1.4. Соціальна турбота в традиціях древніх слов'ян.....	19
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА В ПЕРІОД РАННЬОГО ТА КЛАСИЧНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	23
2.1. Церква як носій благодійності й опіки	23
2.2. Приватні та державні форми суспільної допомоги в середньовічній Європі	29
2.3. Княже піклування та церковно-монастирська система благодійництва в Давньоруській державі	33
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА В ЕПОХУ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XIV – XVII СТ.) ..	40
3.1. Зміни в соціальному піклуванні країн Західної Європи	40
3.2. Особливості соціальної допомоги на українських землях у XVI – XVII.....	45
РОЗДІЛ 4. СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ У XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.	51
4.1. Причини реформування системи соціальної допомоги в Європі та Америці	51
4.2. Влада в країнах Заходу як суб'єкт соціальної допомоги	53
4.3. Церковне та світське благодійництво в Європі та Америці	58
4.4. Суспільне піклування на українських землях в умовах перебування в складі Російської та Австро-Угорської імперій	62

РОЗДІЛ 5. ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ЯК ОКРЕМОГО ВИДУ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)	70
5.1. Передумови створення перших професійних установ соціальної роботи	70
5.2. Формування науково-практичних підходів до здійснення соціальної роботи	74
5.3. Соціальне піклування в підросійській Україні та Галичині	79
РОЗДІЛ 6. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ (30-ТІ РОКИ ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)	84
6.1. Розвиток методів соціальної роботи за кордоном	84
6.2. Радянська система соціального забезпечення населення (1918 – 1991 рр.)	90
6.3. Соціальна робота в Україні (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)	100
ГЛОСАРІЙ	104
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	108

Темплан, 2015, поз. 28

Навчальне видання

Станіслав Васильович Глазунов

Нариси з історії соціальної роботи

Редактор М.О. Литовченко
Коректор А.Я.Пашенко
Техредактор Т.І. Севост'янова

Підписано до друку 15.03.15. Формат 60x84/16. Папір друкарський.
Друк плоский. Ум. друк. арк.6,7. Ум.фарбовідб. 6,7. Обл.–вид. арк. 9,0.
Тираж 50 пр. Зам. №

РВВ ДНУ, просп. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010.
Приватне підприємство «Ліра ЛТД», вул. Погребняка, 25, м. Дніпропетровськ, 49010.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру серія ДК №188 від
19.09.2000 р.
Фактична адреса: вул. Наукова, 5